ПОВІСТЬ

Герман Гольдкремер встав нині дуже злий. Він все такий, кілько разів йому лучається ночувати в Бориславі. А лучається то щотижня раз, в п'ятницю, коли приїздить сюди з Дрогобича оглянути роботу і виплатити ріпникам. Герман Гольдкремер, хоть маєток його доходить до мільйона, ніколи не звірює чужим очам надзору ані чужим рукам виплати. У нього в Дрогобичі своя камениця, порядна, нова, ясна, — сказати не жаль. А тут приходиться йому ночувати в дерев'янім домику, серед магазинів, завалених бочками кип'ячки та величезними грудами воску. Правда, той домик, поставлений його коштом, все-таки найпорядніший і найкраще положений на весь Борислав, — але знов дарма річ рівняти його до дрогобицьких будинків. Хоть стіни білі і вікна ясні, та вид навкруги сумний, понурий, поганий: купи хворосту, купи глини, брудні магазини та ще брудніші помешкання людські. Ні зелені свіжої, ні виду всміхненого не побачиш. Воздух удушливий, загуслий від нафтового сопуху; у Германа від нього за кождий раз голова крутиться, немов віддуриці. Та ще й люди, що снуються навкруги його помешкання, помежи брудні шопи, помежи глинисті гори, що, мов мурашки, невпинно нишпорять коло законів, — тьфу, чи то люди? Чи такі на світі люди? Зачорнені скрізь нафтою та глиною, мов ворони, — на них пошарпані шмати — не то шкіра, не то якесь невидане полотно, — від них на сто кроків віє незносний дух нечистоти, сопуху, шинків, зопсуття! І голоси у них — ні, се не людські голоси, а якийсь крик глухий, хриплий, немов дренькіт розбитого баняка. А який позір у тих людей — дикий, зловіщий! Кілька їх, що помимо ранньої пори підхмелені йшли до ям (тверезому годі видержати в глибині!), поглянули в вікно і побачили Германа. Від їх поглядів йому якось стало моторошно. "Такі люде, — подумав собі, — якби виділи мене в багні, то не то, щоби мя не витягли, аіще би мя глибше пхнули". І ось в якім товаристві приходиться йому, аристократові, проводити цілого півтора дня. (Він сплюнув крізь створене вікно і відвернувся. Його очі живо оббігли комнату — чистеньку веселу світличку. Гладка лакирована підлога, мальовані стіни, круглий столик з оріхового дерева, комода і "писемне" бюрко —

ось що передусім насувалося оку. Все блищало, ясніло до сходячого сонця, що саме кидало перше проміння .крізь вікна до комнати і золотисто-кровавими переливами грало .на гладких, блискучих предметах. Але очі Германа .відвернулися і від них, — він не міг знести сильного світла. На боковій сті-ні, супроти дверей, у півтіні висів великий образів золочених рамах, — на нім спочили очі Германа. Була се досить жороша і вірно списана .картина тропічної, індійської околиці. Вдалі, повиті синявою мрякою, мріють величезні трое ники — цілі ліси бамбукові Бенгалю. Здається, чуєш, як втій гущавині з легким шумом вітру мішається плачливе скомлення тигра-кровопійці. Ближче к передньому планові ікартини троснику не стає, тільки поодинокими купинами бовдуриться вгору буйна, ясна, ясно-зелена папороть, а над всім зносяться живописними групами стрімкі широколисті пальми, царі ростин. На самім переді, трохи збоку, — іменно така група, розкішна, стрійна. Під неї кілька газель прийшло, певне, за пашею. Але необачні звірята не діздріли, що серед величезного зеленого листя сидів страшенний змій-удав (Boa constrictor), сидів на чатах, ждучи на добичу. Вони сміло, безпечно підійшли к пальмам. Нараз вуж блискавкою метнувся вдолину — хвилька мертвого переполоху — один блей ухваченої газелі; один і послідній, — а все стадо в дикім розгоні пирскає на всі сторони, тільки одна, найбільша — видко, мати тамтих — зісталася в звоях вужа. Маляр підхопив саме тогу хвилю, коли розпирслися газелі, а вуж, високо піднявши голову, з всею силою стискає своїми велетними скрутелями добичу, щоби подрухотати їй кості. Він обкрутив її шию і хребет, а з-посеред закрутів його сорокатого блискучого тіла видко голову бідної жертви. Великі очі, вигнані наверх передсмертною мукою, блищать, немов у сльозах. Жили на шиї напружені, — голова, немов доочне бачиш, кидається ще в посяідніх судорогах. Зате очі змії блискають таким злорадним, демонічним огнем, такою певністю своєї сили, що мимоволі мороз пробігає по тілі, коли добре йому придивитися. Дивна річ! Герман Гольдкремер мав якусь дивну, невиясниму вподобу в тім образі, а особливо любив цілими годинами вдивлюватися в страшні, сатанським огнем розіскреии очі змія. Він відразу так йому подобався, що сейчас закупив його два примірники і повісив один у себе в покої в Дрогобичі, а другий в Бориславі. Не раз

показував його гостям, жартуючи при тім з дурної газелі, котра сама підсунулася під ніс вужеві. Однако ж на самоті він якось не міг жартувати з вужа. Він чув якийсь темний, забобонний страх перед тими очима, — йому здавалося, що сей вуж колись ожие і принесе йому щось незвичайного — велике щастя або велике горе.

Поволі розвіялася густа холодна паморока, що досвіта залягла була над Бориславом. Герман Гольдкремер випив каву, засів до бюрка і добув величезну рахункову книжку, щоби позводити рахунки за весь тиждень. Але сонце лляло до світлиці таку повінь світла, — поранній холод і глухий віддалений гамір робучого люду — все то лоскотало його змисли а заразом обезсилювало, усипляло їх. Організм, розстроєний учорашньою їздою і домашніми клопотами, почув якусь хвилеву відразу до тої в полотно оправленої книжки і до цифер, що в ній п'ялися величезними стовпами, і до пера з вирізуваною кістяною ручкою, — йому стало так якось солодко, ні одна мисль не шевелилася, тільки віддих правильно підіймав груди. Він спер голову на долоню, і хоть не був зовсім із людей задумчивих, багато розважаючих (таких людей загалом межи жидами дуже мало), то прецінь тепер, перший раз після довгих-довгих літ, нестямився і пустив волю всім враженням свого життя — віджити в пам'яті, перейти живо, наглядно поперед свої очі...

Перед його очима промайнули тяжкою хмарою перші літа його молодості. Страшна бідність та недоля, що стрітила його при першім виступі на світ, і досі проймає його холодом, дрожжю. Хоть і як не раз йому прикрим стане теперішнє життя, — однако ж він ніколи не бажав і не буде бажати, щоб вернулися йому молоді літа. Ні! Тоті молоді літа висіли прецінь якимось важким прокляттям над його головою — прокляттям нужди, прокляттям заглушення в першім зароді хороших і добрих способностей душі. Не раз чув він того прокляття в хвилях своїх найбільших спекуляційних удач, — не раз мара давньої нужди затруювала йому найбільшу радість, досипала горечі-полину в солодкі напої багатства і збитку. І досі він живо нагадує тоту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну і занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напротив старої і ще

відразливішої гарбарні, відки щотижня два трудоваті каправоокі робітники виносили ношіями спотребований і переквашений луб, котрий на всю пересторону (перію) ширив кислий, удушливий, убиваючий сопух. Побіч хати його матері стояло багато других, подібних. Всі були скопичені так густо, дах у кождої був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла тота пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого дилиння та шмаття, як на людське житло. І воздух тут раз в раз такий затхлий, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відти розходилася на десять миль довкола. В кождій із тих хаток жило по кілька родин, т. є. по кілька сварливих, лінивих і до крайності нехлюйних жидівок, а кругом кождої роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини-жиденят. Мужчини, руді, пейсаті жиди, рідко коли сюди зазирали, — найбільше раз в тиждень, у п'ятницю вечором, щоби перешабасувати. Були то по більшій часті капцани-міхонохи, міняйли, шматярі, кістярі та бог знає які ще зарібники. Деякі пробували в місті раз на раз, другі бували тут тільки дуже рідко. Перші воліли не раз переспати де-будь в шинку на лавці, в корчах під голим небом, на холоді, щоби не дихати густим, нездоровим сопухом та не слухати крику, сварки і оглушуючого гамору баб та бахурів.

І Германова мати була не ліпша, коли й не гірша других. Хоть ще молода жінка — всього могло їй бути 20, а най 22 — то прецінь вона вже, так сказати, вросла, встрягла в той тип жидівок, так звичайний по наших містах, на вироблення котрого складається і погане, нездорове помешкання, і занедбане виховання, і цілковита недостача людського образования, і передчасне замужжя, і лінивство, і сотки других причин. Герман не пригадує собі, щоб бачив її коли оживленою, свіжою, веселою, пристроєною, хоть на її лиці видні були сліди якої-такої краси. Лице, колись кругле і рум'яне, пожовкло, згризене брудом і нуждою, обвисло вдолину, мов порожній мішок; губи, давніше повні, рум'яні і різко викроєні, посиніли, віддулися, очі помутніли і скаправіли. Чотирнадцять літ від роду вона вийшла замуж, по трьох літах розвелася з чоловіком, котрий не хотів її довше при собі держати і кормити. Старцюго єнна він

взяв із собою бог знає куди (він був міняйло і їздив однокінкою по селах, промінюючи голки, дзеркальця, шила та всяку господарську подріб за платники); молодший, Герман, лишився при матері. Йому було тоді півтора року, коли його родичі розійшлися, — він не затямив ні вітця, ні старшого брата, а пізніше припадком довідався, що оба серед чистого поля померли на холеру, де їх найшли аж десь за тиждень коло трупа коня. Взагалі, ростучи в такій пагубній і нездоровій атмосфері, він розвивався дуже поволі і тупо, хорував часто, і найдавніше враження, яке застрягло йому в пам'яті, то його грубий животик, в котрий часто штуркали його другі жидики, мов у бубен. Дитинячі забави серед череди голих, заваляних, круглих дітей пригадуються йому неясно, мов крізь сон. Діти бігають довкола тісного подвір'я поміж двома хатами, побравшися за руки, і верещать щосили, — бігають, доки їм світ не закрутиться, а тоді покотом падуть на землю. А ні, то бродять по калюжах, талапаються, мов купа жаб, в гнилій, гарбарським лубом начорно зафарбованій воді потоку, полохаючи величезних довгохвостих щурів, що бігають їм попід ноги до своїх ям. Виразно нагадує Герман, як не раз качався з другими жиденятами долі берегом в потік і як старші жиди, стоячи на мості, реготалися до розпуку з його грубого, буро-синього животика, до котрого, мов два патички, причеплені були худі довгі ноженята. Ще глибше вбилися йому в пам'ять нічліги в тіснім, поганім закамарку, разом з десятком таких, як він, дитенят, — тоті ночі, проведені на вогкій, сирій підлозі, на соломі, що напів перегнила та кипіла черв'яками і бог знає яким гидом; тоті страшні ночі, заглушувані сміхом і плачем дітей, штурканням, бійкою та криком жидівок; тоті безконечні ночі, котрі він проводив скулений в клубок від холоду, після котрих вставав рано горючий і червоний по всім тілі. Ох, тоті страшенні ночі дитинячих літ, що другим світять до пізньої старості ангельськими усміхами та поцілуями матері, тишею та утіхою, першим і послідним щастям життя, — йому вони були першим і найтяжчим пеклом! Його вони до старості пекли і морозили; сама гадка о них запирала йому дух в груді, наповнювала його відразою, глухою, смертельною ненавистю до всього, що бідне, обдерте, нужденне, повалене в грязь, придавлене нещастям. Він сам не знав, яка тому причина, не знав, ще така молодість мусить в кождім притупити нерви, заглушити голови до тої

степені, що нещастя і плач другого не зможуть його порушити, що вид нужди збудить в нім тільки обридження, але немилосердя. Впрочім, Герман Голйдкремер ніколи й не думав о тім, не старайся розбирати причиня свого поступовання, а коли не раз бідні, покривджені ріпниці з нужденними лицями, в лахах, просяклих кип'ячкою, плакали перед ним, допоминаючися повної плати, він сплював, відвертався і казав слузі викидати їх за двері.

Свою матір він нагадує, як, бувало, цілими днями сидить під хатою з панчохою та клубком в руках та репетує хриплим голосом всяку погань, щоби перекри-чати котрунебудь із своїх сусідок, котрій нині прийшла охота з нею зчепитися. Панчоха в її руці дуже поволі поступала наперед, хоть на перший погляд могло показатися, шо вона плете ненастанно. Не раз цілими місяцями вона носила тогу панчоху і тот сам клубок, поки панчоха, ще недокінчена, і клубок, ще недоплетений, не набирали такої барви, як все довкола — брудно-сірої. Не раз вона довго гналася за деяким жидиком, що допік їй яким острим словом, — чалапкала по баюрі розхристана, задихана, охрипла, посиніла з лютості, — а допавши бідного бахура, хапала за волосся і бухала без милосердя межи плечі, доки дитинище не впало на землю. Не раз і Германові діставалося віддгеї, і то дуже прикро. Вона була, як всі ліниві а бідні, дуже уразлива і люта, а в опалості не перебирала, кого б'є, чим і куди. Герман добре тямить, як раз мати потягла його патинком так сильно, що повалився на землю, обіллятий кров'ю. Чим жила його мати, з чого удержувала себе і його, того Герман не знав. Знав тільки, що хата, в котрій вони сиділи, не їх, а наймлена, — та й ще пригадує собі високого, грубого, сивобородого жида, що не раз приходив, кричав на його матір, що така розхристана, і брав її з собою. Часто вечорами і сама мати виходила кудись і не вертала аж над раном.

Таке було життя будущего мільйонера Германа Гольдкремера аж до десятого року. Правда, ростом і подобою він походив на семилітка, та й то плохо розвиненого. Сили і живості дитинної у нього не було. В ту пору він зачав набирати смаку до лінивстза і часто сидів-туманів цілими

днями на лавці в хаті., хоть мати гнала [його] на місто продавати сірники хлопам або займатися яким другим зарібком, як другі жидики.

Було се літом 1831 року. Страшна нечувана досі пошесть навідала наш край. Довго бігали глухі чутки межи народом, що наближається "кара божа", довго тривожився мир хрещений, ждучи от-от видимої, наглої смерті. Аж ось вона і надійшла, сто раз страшніша, як ся надіяли. Цілі села пустіли-вимирали, цілі родини щезали зо світу, як віск на огні. Один не знав про смерть другого, і собі ж смерті вижидаючи. Брат відвертався від брата, отець від сина, щоб не побачити на нім страшного клейма смерті. А хто ще лишився живий, ішов до коршми, пив і горлав пісень в безумній непам'яті. Нікому було потішати безнадійних та сумуючих, нікому було рятувати хорих, що не раз пищали водиці, конаючи в страшенних судорогах. Поміж простими людьми літали страховинні повісті про опирів, що "потинають" людей, а по декотрих селах п'яні, відчайдушні товпи почали навіть палити на огні таких, котрих уважали ніби опирями.

І Дрогобича неминула холера. Особливо Лан утерпів від неї більше, як другі передмістя, чи то тому, що тут затхлий та нечистий воздух помагав ширенню зарази, чи, може, тому, що люди, стіснені густо в одних хатах, легко одні від других заражувалися. Жиди, жидівки, а найбільше малі діти падали, мов трава під косою, умирали серед глуші, тихо, потайно, по кутах та закамарках. Кілько їх там перемерло, то лиш бог один знає. Котрі були маєтніші, повиїздили при наближенні зарази в гори, на здоровіший воздух, — але зараза і там їх ді гнала, може, лиш де сотий успів вернути назад. Але у Германової матері грошей не було, зарібку не стало і хліба, нічого. Вона серед загальної тривоги валандалася попід хату, без пам'яті від переляку і голоду, раз в раз заводила дивними голосами, доки й сама не впала на землю, заражена. Герман тямить добре, як прибіг до неї і з дитинячою цікавістю зблизився к тому тілу, посинілому, покорченому, близькому лютої смерті. Йому ще і нині живо стоїть перед очима вираз її лиця, такий безграничноболісний, перекривлений та змінений, що аж йому, малому, мороз перейшов по тілі. Він тямить кождий її рух, кожде її слово в тоті страшні хвилі вічної

розлуки. Насамперед вона кивнула рукою, щоби не приступав близько, — материнська любов, хоть під грубою оболічкою, не загибла в ній, а проявилася в хвилю найтяжчої муки. Її рука, простягнена, безвладно упала на землю, а Герман бачив, як всі жили, всі сустави стягались, то випручувалисудорожно, як вона дрижала з холоду, а попід шкіру щораз видніше набігала синя, ба зеленкувата муравиця.

— Герш, — прохрипіла вона, — не підходи... до... мене!..

Хлопець стояв мов отуманілий. В тій хвилі він дуже мало і дуже невиразно розумів, що воно таке діється. Шарпане судорогами тіло матері почало перекачуватися на всі боки.

— Герш!.. чесно жий! — простогнала нещаслива, ледве дишучи. В тій хвилі упала лицем на землю.

Герман стояв, боячися приступити до неї, а не менше боячися утікати.

— Води! води! — прохрипіла конаюча, але Герман не міг рушитися з місця, його пам'ять щезла на тот час. Як довго він так стояв, два кроки віддалений від матері, того й сам не знає. Навіть не може собі нагадати, хто і як пробудив його з того остовпіння, коли і куди спрятали трупа: все то пожерло вічне забуття, вічна непам'ять.

Він очутився вночі серед улиці. Голод рвав його нутро, спрага горло палила, тривога немов кліщами стискала груди. А довкола тиша глибока, глуха, темна, безрадна. Лиш часом з якогось далекого кута, немов з-під землі, чути приглушене хлипання або стогнання конаючих. По хатах, де є ще живі люди, блимає світло, меркотячи в віддалі і, мов острі ножі, прорізуючи пітьму. Малому Германові ще страшніше робиться, коли глядить на тоті світла, — він аж тепер почуває цілу пропасть своєї самоти, свого сирітства, — його зуби мимовільно цокочуть, коліна підшпотуються і дилькотять, світ починає крутитися

перед ним. Але ось подунув холодний вітер від сходу, відсвіжив його. Він ходить улицями, щохвилі озираючись. Але голод не перестає йому докучати, прогонює поволі все друге, прогонює і страх і підсуває йому нову, смілу гадку. Германові ніколи довго розважувати, — він тихими кроками, мов кіт, крадеться до першої-ліпшої хати, у котрій не видно світла, де, значить, всі вимерли. Перша, до котрої підійшов, була замкнена, — добуватися дарма річ, сили нема. Він поповз к другій. Хата стояла розтвором, і Герман увійшов досередини. Насамперед поліз до полиць, до мисника, — всюди обшарив, щоби найти бодай чим-тим занестися. Йому пощастилось найти здоровий кусень хліба. Вхопивши його, він аж стрепенувся і в безумнім переполосі пустився утікати з хати.

Заспокоївши голод, хлопець засунувся під якийсь пліт у лопушшя і заснув мов убитий. Другого дня збудився значно покріплений, — особливо утішив його ясний, теплий, сонячний день, при котрім щезали всякі страхи. Він побіг по улицях, небагато зважаючи на крики і плачі довкола. Думка про власну смерть не заходила йому в голову, а а вчорашнього хліба ще добрий кусень лежав у нього за пазухою, — голоду не боявся. Аж ось він попав на одну улищо, по котрій возили мерців з трупарні на кладовище — далеко за місто. Він зразу цікаво приглядався всьому. Вози за возами тяглися улицею довженним рядом, обладовані трумнами, наборзі позбиваними з нестругаиих дощок. Крик та завід осирочених не вмовкав, — товпами перлися люди різних станів улицею, багато навіть по дорозі падало заражених. Германа пробіг мороз, коли поглядів на ту страшну безконечну процесію, — він щодуху почав утікати з тої улиці, сам не знаючи куди, щоб лиш у далекі, глухі закавулки. Але ще довго опісля йому причувався гуркіт трумн, накиданих купами на драбинні вози та тягнених по вибоїстій каменистій улиці, — прочувався йому той плач болісний і лякав його не раз серед тихої ночі.

Куди блукав він до кінця сього дня, як проводив слідуючі, він докладно не тямить. Незвичайні, а на його молодий організм надто сильні враження приглушили його пам'ять. Він тямить тільки те, що

часто добувався до пустих хат, пертий голодом, і шарив напотемки по кутах, поки не надибав де яку страву або кусник хліба. Чим далі, тим більше лишала його пам'ять, йому ставало якось гаряче в голові, у грудях, а перед очима часто крутилися червоні колеса, — вкінці все щезло, темно...

Він прокинувся в якійсь обширній світлиці, в котрій, не знати чому, було дуже холодно. Він лежав на ліжку, прикритий коцом, і дрижав. Сонце, бачиться, саме заходило і косим промінням освічувало блискучу, лакировану, чорну дощечку над його головою. Круг нього багато других ліжок — стогнання, охання... Якась баба в чорнім тихо-тихо ходить довкола і заглядає до хорих. Він дуже її злякався і затулив очі. Знов забуття...

Мов крізь сон, до йзго слуху пробивається пискливий, незносний голос, що довго-довго, одностайно приспівує. Він відкись ніби знає, що се шпиталь, але як він сюди дістався і чому — не знає.

Герман не знає і донині, як довго лежав в шпиталі, на яку слабість, відки його взяли і за яку ласку. Враження з-тоге часу мелькають в його голові, мов відблиски далеких блискавиць.

Був сумний осінній день, коли його випустили зо шпиталю. Вийшовши після довгої недуги перший раз на свіжийвоздух, він почувся такий безсильний, покинений всіми, несвідущий того, що тепер починати, — страх переняв його. серед тої широкої безлюдної улиці, так як колись вночі при виді огників, що тут і там блискали з вікон. Він ледве міг собі пригадати, що таке з ним діялося перед недугою. Йому збиралося на плач, — але якось здужав перемочи себе і пішов, куди очі видять, чалапкаючи своїми маленькими ніжками по болоті улиці.

— Герш, Герш! А ходи сюда! — крикнув хтось на нього збоку жидівською мовою. Хлопчина обернувся і побачив невеличкого зизоокого жида з рідким жовтавим поростом на бороді. На жиді була

дрантава бекеша і чоботи, облиплі по самі кістки густим болотом. Германові зразу чудно стало, що хоче від нього той незнакомий жидок, — і він мимоволі підійшов к ньому.

— Не пізнаєш мене? — спитав жидок.

Герман кивнув головою і випулив на нього очі.

— Я Іцик Шуберт, знаєш? Моя бабка там жила з твоєю мамою, знаєш?

Герман ледвз-не-ледво пригадав собі Іцка, але на згадку о матері, сам не знаючи чому і прощо, заревів на весь голос.

— Ну, ну, не плач, — сказав жидок благим, добродушним голосом. — Видиш, і мої померли, — що робити? Всі померли, всі до одного, — додав він сумно, немов сам до себе, — і Тавба, і бухер, — всі! Ну, ну, ша, тихо, небоже, плач не поможе! А я гадав, що і ти капорес, а вно ти ще живий!

Герман нічого не говорив, тільки хлипав і обтирав очі рукавом.

— Знаєш що, Герш, — сказав Іцик, — ходи зо мною. Герман видивився на нього, мов не розумів того слова.

— Куди?

— До Губич! Там у мене хата є, і кінь є, і візок, — поїдемо з весною платянки міняти. Хочеш? Ей,тофайнотак жити, — і твій тато пішов, та, бідний, умер!

Герман не мав куди повернутися, не мав де ночі переночувати, а Іцик не хотів його покинути і того-таки дня попровадив з собою до своєї хати. Холера вже притихла, відколи пішли осінні холоди та сльоти, але

люди ще не вспіли отямитися після страшного нещастя. Загалом по улицях рідко видно було чоловіка, а де і показалося людське лице, то таке залякане, нужденне, сумне та позеленіле, що, бачилося, ті люди повиходили йно що з в'язниць, де довгі літа конали в вогкості, холоді, пітьмі та всіляких муках.

Дорога до Губич була неблизька, а ще до того розмокла іляста земля чіплялася ніг, важила, мов кайдани, так що нашим пішоходам дух захвачувало з натуги. Але мимо силування вони йшли так поволі і незначно, мов слимаки. Іцик ще-як-ще, але схорований малий Герман! Тому мало що не до смерті приходилося, заким доліз до Іцкового помешкання. Його добродушний опікун і ніс його на руках, і провадив, радше сказати, волік за собою, і приговорював, додавав сили. Пізно вночі вони дочапали до цілі, і Герман, скоро допав лавки, повалився і заснув мов забитий.

Губичі — досить велике село, розложене здовж річки Тисьмениці, на половині дороги межи Бориславом а Дрогобичем. На північ від села здвигається високо догори споховаста площа, а на полуднє ще вищі горбки переходять в другу високу площу, на котрій пишно красується невеличкий, чотириугольний, самий дубовий ліс, Тептюж. Само село розсілося на низькій рівнині, широкій, на яких-де тисячу кроків, котра тягнеться від Бориславського узгір'я геть-геть долі Тисьменицею аж до Колодруб, де лучиться а великою Дністровою долиною. Околиця Губич відзначується тою, властивою підгірським сторонам красотою, котрій рівної не подиблеш деінде. Не побачиш тут ані острих шпилів височенних Бескидів, ані голих, пошарпаних скал Чорногори, ані стрімких вимулистих урвищ гір задністрянських. Тут круговид у дивній гармонії показує вам чаруючу заманчивість і різновидність гірської околиці, і розгонисту ширину та одностайність околиць подільських. Мила, не грандіозна і страшна, а якась домашня, близька серцю розмаїтість барв, предметів, комбінацій — риси все круглі, лагідні, гармонійні, ріки невеличкі, прудкі, чисті, воздух здоровий, як в горах, але без тої гірської різкості, котра так швидко стає прикрою, — а при тім всім широкий видна далекі, легко хвилюючі рівнини, на сотні нив,

перелісків та осель людських, розкинених то рядами, то живописними групами, то пестрою шахівницею...

Життя Германа пішло тепер дійсно новим ладом. Іцик був чоловічок добродушний, не зовсім сильного характеру, навиклий змалу хилити голову перед всяким "зі своєї віри". З "гоями" він обходився, як кождий другий, — сварив і антелив одних послідніми словами, підлизувався другим, шахрував і ошукував кождого, де і як міг, не роблячи собі з того зовсім ніякої важності. Взагалі тут Герман перший раз пізнав, що то за народ тоті "гої", і його хлоп'ячий розум швидко покмітив, що в кождого з "жидівської віри", так сказати, двоє лиць: одно, котре обертається до хлопа, у всіх однаке: гидке, насмішливе, грізне або хитре, — а друге, котре навертається до своєї віри, і тото лице нічим не різниться від лиць других людей, значить, буває у кождого відмінне: добре або зле, хитре або щире, грізне або ласкаве. У Іцка тото "своє" лице було дійсно щире і ласкаве, тож малому Германові, що на своїм віку не зазнав ні ласки, ні вигоди, ні пестощів, аж тепер відкрилася нова, ясніша сторона людського життя. Уже само життя на чистім,-здоровім воздусі було для нього великим щастям. Він, що довгі літа, перші свої літа, душився в затхлім, нездоровім воздусі перелюдненого, нехлюйного передмістя, тепер повними грудьми, розкішно надихувався чистого сільського воздуху, аж йому кров живіше грала в тілі і світ крутився, мов п'яному. Іцик приладив йому вигідне леговище, сухе, тепле, простірне, — і Германові той тапчаник з простим сінником і старою бекешею замість ковдри видавався бог знає якою пишною постіллю, відай тому, що і у його опікуна не було ліпшої. Страву варив Іцик сам, а малий Герман помагав йому як міг, — та хоть не раз і не зовсім смачно зладжена, вона смакувала їм якнайліпше, бо була приправлена голодом. Загалом сказати, Іцик обходився з Германом, як з рівним собі, бачив його зручність і справність і радився з ним, мов зі старшим, перед всяким ділом. Сама його натура, блага і податлива, не приводила йому і на голову думки — взяти твердо в свої руки хлопака, призвичаювати його до беззглядного послуху, як то люблять робити другі опікуни, котрі, хотячи ніби наломити свого вихованка на добру дорогу, приб'ють і приголомшать бідну дитину доразу, а коли воно, тумановате і

позбавлене власної волі і живості, улягає без супротивлення їх забагам та безглуздим розказам, хваляться, що "ось то ми! порядок у нас мусит бути!" — а ні, то на додаток кидають дитині в лице своїм хлібом: "На чиїм візку їдеш, того пісню співай!"

Зимою Іцик почав учити Германа читати і писати, — розуміється, по-жидівськи, бо інакше сам не умів. Наука йшла досить тупо. Герман виріс в обставинах, так несприяющих розвиткові духової спосібності, що лиш вроджена завзятість могла помочи йому побороти початкові трудності. Його ум, бистрий і попятлпвий в щоденнім житті, в звичайних речах, при науці показувався такий тупий, непам'ятущий і неповоротливий, що навіть терпеливий і добродушний Іцик не раз лютився, кидав книжку і на кілька годин переривав лекцію. Однако ж, мимо його терпеливості і Германової пильності, вони через зиму не дуже далеко эайшли при неприступнім, механічнім способі науки.

Зате як прийшла весна, настало тепло, погода, — то тоді почалося життя для Германаї Іцик впрягав конину до візка, накупував в місті всілякого подріб'я, якого потребують селяни, і гайда з тим добром по селах! Яка втіха була для Германа сидіти ззаду на возі на скриньці: спереду і ззаду копиці онуч і всілякого "фурфантя", а понад тими сірими купами ледве виглядає мала головка жидика в дрантавій шапчині, зі здоровими рум'янцями на лицях, рум'яна, весела. Кругом пишні зелені поля, шум'ячі дуброви, блискучі сріблисті річки, а над головою погідне, голубе небо, — і тепло, сумирно, любо довкола, голоси пташенят зливаються з черкотом свердцків, шелестом зеленого листя, шваркотом потоків в одну далеку, стрійну гармонію щастя, величі і спокою.

Ех, кілько-то разів нагадує Герман Гольдкремер, мільйонер, ще і тепер тоті часи свого веселого, вільного, правдиво циганського життя! Він нагадує їх не то щоби з якоюсь особливою радістю, — він з погордою дивиться тепер на тодішню бідність, на забіги о пару крейцарів, на утіху, коли їм удалося виміняти багато онучок, — його навіть злить тота тиха радість, тото вдоволення, яке чув тоді; але всетаки якийсь тайний, незнаний голос шепче йому, що се була найщасливіша пора його життя,

що тихе щастя, сумирні, погідні дні, котрі прожив в бідності, на Іцковім візку, не вернуться для нього ніколи.

А то їдуть, бувало, дорогою посеред піль: довкола ні живої душі, збіжжя ще не достигло, легенький вітрець хвилями-хвилями клонить важке колосся половіючого жита. Вусатий ячмінь де-не-де вирізується ясно-зеленою пасмугою, а озима пшениця гордо похитується на своїх стрійних гладеньких стеблах. Куди оком кинь, не видно хати людської, — село в долині. Далеко-далеко на сході розіллялася зеленим, пахучим озером лука, і відтам доносить вітер дренькіт кіс та декуди видно ряди немов великих білих комах, що порпаються в зелені — то косарі. Іцкова конива немов і собі рада тій величній тиші, тому теплу і запахові, іде нога поза ногу м'якою "польською" дорогою, зриваючи час від часу головки конюшини на ході. Іцик мурл". кав під ніс якусь жидівську пісеньку, мабуть, "Finsterer balyguteh", — батіг застромив за пояс та повільно розхитує головою наліво, направо, немов роздає поклони тим пречудним благословенним нивам, тій луці далекій і тому Ділові синьому, що з заходу сонця вистрілив високо в небо своєю тяжкою масою, круглими лісистими верхами та мріє в віддалі величний, спокійний, непрослідимий, немов шмат неба, котрим природа для більшої вподоби замаїла наші гори. А малий Герман за той час сидить посеред куп онучок, струже дещо та веде сам з собою всілякі розмови, немов се він онучкар, а до нього приходять баби і торгуються з ним.

Але ось вони з'їхали з гори. За ними схопився туман пороху, перед ними зеленіють верби, вишні; сріблиться річка межи хатами, іграють діти на вигоні, бродить худоба по оборах: село. Герман схапується, щоби створити лісу, і швидко запирає її, скоро візок проїхав, та біжить за ним, бо вже чує гавкання довкола, — вже з присп посхапувалися пси і біжать громадою привітати гостя. Дивачний стрій, ще дивачніший візок побуджує їх до лютої запеклості, а кілько раз Іцик або й Герман протяглим, проникливим голосом закричать: "Міняй онуці, міняй!" — то пси аж заливаються, аж землю рвуть під ногами з превеликої люті. Вони гурмою біжать довкола візка: деякі уїдають на конину, котра хитає головою на всі боки, немов розкланюється добрим знакомим, а як

котрий пес надто вже до неї надскакує, форкне і підійме голову догори та й далі. Другі взяли на око онучкаря, біжать попри віз, хапають зубами за колеса, але все дармо. Германові робить превелику утіху тота безсильна лютість псів, він дразнить їх прутом і голосом та регочеться до розпуку, коли який сміліший зведеться на задні лаби, щоби скочити на віз, — віз тим часом пімкне дальше, а бідний псисько аж перекарбулявться з розмаху в поросі.

Аж ось по хатах, по оборах ворушня, гамір, крик, біганина... Баби, хлопці, діти — все біжить навпроцапи на улицю, доганяє міняйла. Але міняйло немов не бачить їх, немов не чує, як кричать: "Жиде, жиде, а зажди-но!" Він бачить, що їх ще мало, їде далі, де на містках та по оборах піджидають другі, і ще раз затягає своє протяжне: "Міняй онуці, міняй!" Аж тепер він зупиняє конину, кидає їй кулак сіна і обертається назад, щоби видобути скриньку з всіляким добром, за котре промінюють селяни платники. от тут зачинається життя, рухливе, говірке, веселе! Тут і для Германа робота. Охочих до мінянки купа велика: одні відходять, другі надбігають, — Іцкові годі всіх заспокоїти. Герман і воза пильнує, і сам дещо торгує, — на нього Іцик здав сільських дітей, котрих найтяжче обігнатися, а найлегше одурити. Герман ще й тепер з усміхом згадує, як то він шпарко увивався межи сільськими хлоп'ятами, як швидко відправляв їх, як зручно умів підсунути кождому то, чого той хотів, і брав від нього шмат узатроє більше, як варт товар. І кілько-то було сварів, криків, проклять на тих сільських вигонах. Особливо з жіноцтвом була тяжка рада. Упреться одна з другою і не вступиться: дай їй тото або тото за тілько онуч. Але тут Іцик був уже зовсім не той, що дома: упреться і собі, і насварить на бабу, і споганить їй всю родину, і таки поставить на своїм. Довго тягнуться торги та передирки. Іцик поволеньки підганяє конину горі селом, все в супроводі цілої гурми сільських хлоп'ят та дівчат, у котрих нема платянок і котрим зависливо дивитися на ножики, перстені та скиндячки, що другі понамінювали.

Поволі їдучи горі селом, візок чим раз, то більше наповнюгться платянками, Іцик поглядає на їх наскидані копиці і засукує руки, — знає, що швидко набереться в нього сотнар і буде мож везти до ліверанта в

Дрогобичі. Аж ось вони серед села, против широкої мурованої коршми. Іцик звертає конину на брудне обширне подвір'я. Орендар Мошко його знакомий. Тут він пообідає, — розуміється за гроші, — печених бараболь і молодої цибульки і побалакає "зі своєю вірою", тут і конину попасе, і онучки в коморі зложить на час, бо йому невигідно з ними возитися. Його приймають радо, йому так любо посидіти в тіснім ванькирі, заваленім трохи не до повали бебехами, йому так любо гутористься серед вереску жидівських бахурів та уриваної бесіди двох селян, що широко розсілися в коршмі на лавці, випили по півкватирці, люльки позапікали та, пикаючи, час від часу перекидаються кількома словами. І Германові добре та любо побігати надворі з орендарськими хлопцями, покричати, поборотися, покарбулятися на м'якій мураві. Сонце саме в полудні. Жарко, аж душно. Комарі та овадня докучають Іцковому коневі, котрий дармо форкає та обмахується хвостом, гризучи пахучу, свіжу траву, що йому докинули орендареві хлопці. Дітям жаль коня, вони беруться обганяти його від овадів, а коли їм то навкучиться, поналамують зеленої широколистої вербини і обтичуть нею коня для якого-такого захисту.

Сонце хилиться з полудня. Іцик відпочив, покріпився, напоїв коня, шмати позносив до орендарської комори і зложив до свого-таки мішка, що там стоїть лишень про тоту потріб. Пора в дорогу. Візок порожній легко котиться і туркоче дорогою. Іцик живо підганяє коня і знов затягає своє:

"Міняй онуці, міняй!" Починаються давніші сцени, торги, крики, біганина, — і знов міняйлів візок їде, немов у параді, наповняючися поволі платянками. Вже сонце гетьгеть похилилося, заким Іцик зміг покінчити з бабами, — ось і селу кінець. Знов біжить Герман відпирати лісу, — тим разом вони виїздять тихо, пси утихомирились давно. Їм знов приходиться їхати під гору, посеред поля, далекоДалеко глинистою дорогою. Але дорога суха, візок теркотить по груддю, Іцик швидко поганяє, бо на вечір їм треба стати в другім селі, у знакомого орендаря на ніч. "Вйо-у, косю! Гайта! Вйо-у!" — покрикує раз по разу Іцик і знов зачинає мурликати під носом протяжну пісеньку: "Finsterer batyguteh". І

далі, далі, далі. З села до села, з гори в долину, через річку, горі горбками, посеред піль, поперек лісів тягнеться повільно їх теркотячий візок, розлягається самотньо проникливий Іцків голос. Зміна за зміною, а життя все одно! Околиця за околицею, а край все один, краса все одна, — вічна, ненаглядна, супокійна краса пречудового Підгір'я...

Споминки уколисували Германа. Він чув, як у нутрі його немов таяв якийсь давній, довголітній холод. Цілі роки він носив його в собі, цілі роки, відколи оженився, він чув, що якась судорога зціпила його грудь і притупила в цім всяке людське чуття.

Вчора вечором, їдучи сюди, він проїздив через Губичі. Йому прийшлось минати давно знакому, похилену і напіврозвалену Іцкову хатину. Тепер вона вже в третіх руках після Іцка. Перед нею дві верби головаті і стара поламана ліса. Стіни покривились і позападали в землю, віконця позатикані шматами. Кілько сот разів він переїздив коло неї, а ніколи не прийшло йому на думку заглянути за високий пліт, хто тут жне. Вчора, не знати як і відки, прийшла йому •сота думка. Він велів зупинити бричку і став па ноги, щоб заглянути через пліт. Троє жиденят бавилося на подвір'ї коло невеличкої занедбаної шіпки, де колись стояв Інків кінь. Двоє дітей були круглі, повновиді, чорноокі і дуже веселі. Третій, трохи більшенький хлопчина, держався якось осторонь від них, забавлявся, видно, неохотно і робив все, що йому казали менші. Його лице було зовсім не подібне до тамтих, — певно, се був якийсь знайда або вихованок. Дівчинка, літ коло 6, лютилася часто на нього, термосила його за руки, за уха, щипала в лице і збиткувалася над ним, але він не плакав, не кричав, навіть не кривився, тільки жалібно дивився на неї. Видно, боявся і її, і ще гірше матері, котра в тій хвилі кричала на когось в хаті.

Герман не міг довше дивитися на таку забаву межи дітьми. Він сів і казав нагнати коні. Його живо вразив той тривожний, болісний погляд хлопчини, що не кричав і не плакав, коли другі над ним збиткувалися. Тепер йому пригадалися його давні забави серед селянських дітей. Як вони радо приймали його, як любо було бігати з ними, плести вінки з

лоташу весною, ходити по лісі за грибами та оріхами восени, як часом Іцик не їхав по селах. Чому вони чулися рівні, а тут вже між малими, одної віри, така неприязнь? Але швидко пригадався йому його власний син, що змаленьку ще любив цвігати батогом малих песиків аж до крові, що других дітей без причини кидав в рови, що для забави не раз бризкав на кухарку окропом. Пригадалася йому його жінка і вся домашня погань, — і чоло його насупилось, а з-поміж стиснених уст вирвалося якесь жидівське прокляття.

Але дальші споминки з давніших літ успокоїли його. Тепер уже не тиха, безнадійна бідність виднілася в тих картинах, що пересувалися попереп його очі. Ні, тут вже почалася боротьба о багатство, боротьба страшна, завзята, щоденна. Тут Герман міг слідити від самого початку, від малесеньких зародів, як росли, розвивались і множилися його тисячі, доки не дійшли до мільйонів, як поборювали і пожирали без ліку противників, як опутували і висисали без ліку народ, як ширили довкола без ліку нужди, бідності, знищення, і йому самому, попри всіх достатках і розкошах, таки не принесли того, що називається щастям, вдоволенням. Давніше упоювали його перші удачі, в його груді часом щось металося і скакало з радості, але тепер не стало і того. Його капітал ріс і множився, мов заклятий. Нині перший раз він оглянув добре, відки набирав соків, — і злякся, злякся самого себе, злякгя свого богатства! Не тому, щсб так надто зрушила його доля тих тисяч, у котрих його капітал відняв щоденний хліб, так як велике дерево, ростучи, відіймає животні соки з дрібної трави кругом себе. Ні, доля тих бідолахів не дуже там займала Германа. Не того йому стало страшно, що тисячі не мають через нього чим занестися. Він був забобонний, і йому в тій хвилі причувалися тільки тисячі проклять, котрі найшли на його голову. Його багатство якось страшно в тій хвилі затяжіло на нім. Йому, не знати відки, прийшла думка, що багатство, — то потвора о сто головах, котра пожирає-пожирає других, але, хто знає, може відтак пожерти і його. Він мимоволі глипнув на образ, залитий тепер ярким сонячним світлом. Газелі десь немов пощезали, зблідли серед яркого світла, тільки звої вужа блищали, мов золоті живі перстені, готові туй-туй обхватити свою добичу, — а очі, тоті зачаровані, огнисті очі, так і

впивалися в Германа, так і проколювали його. Йому стало моторошно. Він зажмурив очі, щоби обігнатися світла і страшного привиду.

Яким же способом доробився Герман Гольдкремер такого огромного маєтку? Три літа пробував він у Іцка Шуберта, Здоровий воздух, супокій, часті проїздки зовсім відживили його. Його лице почало наливатися здоровою краскою, рухи були живіші, бо навіть пам'ять і повороткість значно збільшилася. Герман ріс, дужав і поправлявся на диво, хоть слідів молодших літ ще лишилося немало в цілій його вдачі. Він не раз лютився за марницю, не раз нападала на нього давня лінь, і він сидів, зложивши руки, цілими днями на лавці, не кажучи й слова до Іцка. Але все то не псувало між ними доброї згоди. І, певно, Герман був би від тих хиб вилічився, якби був довше пожив в Губичах. Та не так воно склалося.

Герман донині ще тямить тоту зимову ніч, в котру постигло Іцка нещастя. Він цілий день сидів сам в хаті та нетерпеливо вичікував свого опікуна з Дрогобича. Іцик поїхав на торг. Вдень мороз попустив, сонічко світило ясно, а зо стріхи капало, аж любо. Але надвечір натягли сірі хмари, і почало ліпити широкими пластами снігу. Швидко й світу не стало видно. Смерклося доразу, а сніг все ліпить та ліпить. Тихо довкола, вітру нема. Герман затопив в печі, сів на припічку і жде, але Іцка як нема, так нема. Дорога в село іде попри хату. Ось Герман чує, гейкають якісь торгові, вертаючи домів. Він вибіг, щоб розпитати про Іцка.

"А певно, вже десь їде, ми єго ще лишили в місті", — відповів селянин. Знов Герман чекає. Огонь сичить і тріскотить в печі, — він добув гороху і почав пражити його в грані, а для Іцка зварив кількоро яєць. Ось під ніч потис мороз, позамальовував шиби ледовимн, дивними квітами. Далі зірвався і вітер, почав бити снігом о шиби, свистіти серед крутих берегів, термосити і виривати китиці в стрісі. Огонь погасав, — Германові ставало лячно, він докладав полін і раз в раз притулював лице до вікна, чи не почує теленькання Іцкового коня. Не чути нічого. Крізь шпари в стінах потягає знадвору холодом. Германові здається

нараз, що десь дзвонять, волосся зводиться вгору на голові, думка про пожар пролітає в нього. Він прислухується, — ні, не чути нічого. Ось засвистів, заревів, завив вітер дужче, ніж вперед, — немов стадо скажених вовків летить до села, виючи з голоду та копотячи серед сніговійниці. Від селянських дітей Герман наслухався повістей про злодіїв, що в бурливі ночі добуваються до хат, і ось йому причулося, що хтось скрипнув сінешніми дверми і легенько ступає-чалапкає по сінях, мацає руками по стінах — виразно чути шолопання — чим раз, то ближче хатніх дверей... Герман хоче кричати, але чує, що щось здавило його в горлі: він, сам не знаючи, що робить, втиснувся в темний тісний кут за піччю, — холодний піт виступив йому на чолі, все тіло дрижить, він щохвилі жде, що ось-ось двері створяться, а в них покажеться страшне, обросле лице злодія з огромною булавою та з широким блискучим ножем за ременем. Але хвиля за хвилею минає, — не чути нічого, окрім проразливого завивання бурі. В Германа поволі дух вступає, але він уже не сміє встати зі свого кута. Розгарячкована уява приводить йому на пам'ять повісті про "страчуків", що робляться з нехрещених дітей, закопаних де-небудь під плотом, під вербою. Йому здається, що щось чупкає по поду, — він тривожно підніс очі вгору, де було в підвалі старим звичаєм вирізане маленьке віконце. Мороз пробіг по його тілі! Йому бачиться, що віконце ворухнулося, що піднімається поволі-поволі вгору, а за ним видніється чорний, глибокий отвір. Він замер зо страху, не можучи відвернути очей від віконця. Йому задзвеніло в ухах, — бачилося, що в нім самім, всередині, ворушаться якісь дикі, тривожні голоси, піднімається крик, замішання без його волі. Нещасний хлопець безумів зо страху і ожиданки. Але голоси не унімаюгься, стають щораз різчі, голосніші, — якесь уриване теленькання пробивається крізь змішаний гамір. Герман хвилю ще сидів мов мертвий, не знаючи, чи дійсно сесь гамір піднявся в його нутрі, чи, може, доноситься знадвору. Але одної хвилі застанови було досить. Він зірвався, немов в якійсь розпуці, і дним скоком був коло вікна. Гамір роздавався вже на їх оборі,-— видно якісь все чорніші тіні, чутно теленькання кінської упряжі, — ах, Іцик, Іцик приїхав!..

Гамір під хатою... Загримали до дверей. Герман побіг відчиняти і ще швидше влетів до хати, — так лячно, темно, холодно було в сінях. Чи се знов йому причулося, чи то направду він чув глибоке, тяжке стогнання десь під землею? Він, дрижачи судорожно, докинув дров до огню і, обернувшися лицем до дверей, ждав, хто вийде. Двері створилися, і повільно, важким поступом увійшло чотирьох селян, несучи кровавого, ледве живого Іцка, з котрого груді видобувався часом глибокий, роздираючий стон болю. Герман застив на місці з переляку, побачивши той кровавий, страшенний привид. Він притисся до печі і не смів кроку зробити.

— Поводи, Максиме, поволи! — приговорював один селянин другому. — Бережно держи за руку, не видиш, що кров аж крізь бекешу виступає?..

— Тож-то бідний Іцко мусит десь болечку терпіти, — відізвався Максим.

Іцик знов застогнав, але так страшно, що Германові волосся згору підвелося на голові. Селяни, положивши його опікуна на постелі, взялися перев'язувати його рани, як самі уміли (цирулик, за котрим післали до Дрогобича, нешвидко надійде в таку негоду!), а Максим, гріючи заморожені, кров'ю обтеклі руки надогнем, почав шептом розповідати Германові, що за нещастя постигло Дцка.

— Ну, видиш, небоже, — почав Максим, хитаючи головою, — як то нещастє не раз чоловіка здибле на гладкій дорозі! Та й то ще от яке! Най бог кождого боронит та й заступит від такого! От, видиш, їдемо ми дорогою понад Герасимове бсрсжище, — ти знаєш, де оно: он там, за селом, над рікою той берег крутий та високий, — їдемо собі, віз за возом, — а ту вітер у споду реве так, що господи!.. Сніг так і жбухає межи очі, коні ледве лізут, — страх! Аж ось кум Стефан, що передом їхав, кричит: "Гов!" Ми всі: "Що таке?" А Стефан повідає: "Слухайте! Ту щось страшного, якесь нещастє! Слухаємо, — дійсно, у споду, у берега, щось стогне, та так страшно, болісно, що нам аж кров застила в тілі. "Е, —

говорит Панько, — може, — дух святий при нас, — поганець який нас манит в западню?.." — "Що ви, куме, — відказує Стефан, — ту, видно, якийсь чоловік ішов або їхав, не спостерігся добре та й упав з кручі. Ходіт, панове, треба рятувати живу душу!" Панько каже: "Та бо я боюся! Мене ляк зносит!" А ту стогнанє раз в раз зі споду чути, ніби грішна душа в пеклі пити просит. Ми всі зійшлися вкуну, — що ту робити?.. "Ходім, — каже Стефан, — а кума Панька лишім коло коней". Пішли ми. Ну, а знаєш, який кусень треба обходити, щоби дійти на сам берег ріки. Заки ми туди дібралися, заки що, то, може, з півгодини минуло. Вітер аж землю рве з-під ніг, аж лід на ріці тріщит, а снігом б'є в очі, ніби лопатою. Господи, плюта така, що хоть зараз гиньї Темно, погано... Ми побралися за руки і йдем напомацки туди, де стогнанє чути. Дивимось, — лежит щось чорне на леду і не рушаєся. Ми підійшли — кінь посеред роздрухотаних саней. Певно, хтось з дороги схибив та перевернувся долі бережищем. Оглянули коня, — неживий. Ідемо далі, а твій бідний Іцко лежит на леду і вже от-от, ледве стогне! Господи твоя воля! Таке нещастє на чоловіка!

Максим, оповідаючи, грів прозяблі руки над огнем і пикав люльку. Герман не плакав, тільки дрижав і поглядав скоса на постіль. Йому страшно було перед тим покаліченим, кровавим, стогнучим тілом, що колись було його опікуном. Він просив Стефана і Максима лишитися з ним через ніч коло слабого, але газди всі обіцяли прийти, скоро повідвозять худобу додому. Іцик лежав без пам'яті, говорити не міг і, бачилось, не пізнавав нікого. Герман раз лишень поглянув украдком на нього. Голова була позав'язувана хустками, крізь котрі повиступали огромні плями крові. На бороді і волоссі скріпла кров, бекеша і сорочка кроваві, уста посинілі, очі бездушні, вираз лиця страшний!

Аж десь над раном, коли буря трохи стихла, приїхав цирулик з Дрогобича і почав сварити та лютитися на селян, що бралися самі до перев'язки ран, а не знають тому ладу.

— Але ж, пане, — відповів Стефан, — таж доси був би згиб чоловік! Ми бодай що-то, а кров затамували.

— Мовчи, стара торбо! — гаркнув гнівно цирулик. — Ти відки знаєш, що був би згиб? Як ти можеш то знати?..

Стефан, хоть був на слова досить острий, змовчав, а цирулик почав розглядати рани і, запевно, мусив признати в душі, що перев'язка зовсім.не була так плоха, як думав зразу. При помочі селян, котрі почали увиватися, пемоп тут ішло о рятунок їх наймилішого свояка, перемито рани, і тоді аж можна було розглянути, що таке покалічено у Іцка. Здається, падучи з високої кручі, він упав насамперед на лівий бік о острий вистаючий камінь, бо ліва рука була зломлена понижче ліктя, а, крім того, в самім рамені була глибока рана. Відтак тіло переважилося направо, при чім Іцик о другий камінь покалічився. Цирулик побачив, що біда, і коли люди, а особливо жінки, котрих зійшлася повна хата, запитали його, чи вийде Іцик, він стає плечима і сказав, що велике би диво було, якби дожив до завтра..

Цирулик сказав правду. Іцик умер ще того самого дня, не прийшовши і хвилю до пам'яті. Герман не плакав на його похоронах, його тіло все ще дрижало зо страху від тої ночі, страх витискав всяке друге чуття. Він ночував у орендаря губицького, котрий заразом взяв опіку над Іцковим маєтком, щоб ніби зберечи його для Германа. Герман пробув у нього до весни, не знаючи, що діється з тим маєтком. Аж коли громада упімнулася о те діло, — орендар показав якісь рахунки, якісь Іцкові квити, — хату і огород Іцків спродано, а по сплаченні довгів лишилося для Германа 92 гульдени, котрі орендар віддав йому до рук. Герман з тою сумою вийшов з Губич, пішов в світ щастя шукати, — і тота сума була першою підвалиною його мільйонів.

Так закінчилося для Германа супокійне сільське життя. Тепер, сидячи за писемним бюрком перед рахунковою книжкою в Бориславі, він, практичний, діловий чоловік, небагато ваги прив'язував до наслідків, які лишило тото життя в його душі. Він навіть силувався глядіти на нього згірдно, звисока, шукав в голові насмішливих слів для його охарактеризування, але мимо того його думка разе раз вертала до тих світлих хвиль, і, не знати чому, йому все ставало легше на серці,

коли згадував губицьке життя. Він не тужив до нього, не бажав, щоб воно вернулося, але чув заразом, що теперішнє життя серед достатку і розкоші зовсім не ліпше від тамтого, коли навіть не поганше. Він сам не знав, чому кождий раз при думці о Іцку і Губичах йому робиться якось так на душі, як тому, хто, блудячи в густім, темнім лісі, крутими стежками, нараз вийде на невеличку поляну, залиту ясним, сонячним світлом, заповнену теплом і иахощами цвітів. Він почав думати про дальше своє життя під вагою того враження, і йому бачилося, що ось він знов запускається в темний ліс, в котрім йому призначено блудити без виходу, а доки, до якої цілі — хто його знає! Йому становилось чимраз тяжче, тісніше, якось душно і лячно. Помимо сонячного жару, йому пробіг мороз поза плечима.

Він пішов до Дрогобича, сам не знав чого. Не було у нього певної думки про заробок, до котрого при тім не мав ні вмілості, ні охоти. Кілька день він жив яко-тако на одержані гроші, але коли побачив, що гроші минаються, і подумав, що опісля він зістане зовсім без нічого, голий і голоден, перелякся дуже і завзявся — радше тут згибати, а не кивати більше тих грошей. Розуміється, з того завзяття також не було б нічого вийшло, коли б не щасливий случай, котрий показав йому який-такий заробок. В шинку, в котрім він ночував, зійшлися одного вечора якісь чорні, страшні люди. Герман зразу боявся їх, але, почувши, що бесідують між собою по-жидівськи, підійшов ближче і став слухати. Се були самі молоді, 18 — 20-літні парубки, котрі завтра вибиралися до Бориславa "л и б а т й" кип'ячку. Герман довго слухав їх бесіди про те "либання", але не знав, що воно таке. Він запитався одного з них, котрий відповів йому, випиваючи душком склянку пива:

— Ну, а що? Хіба ти не знаєш, що в Бориславі на всіх водах і багнах виступає чорна ропа, така, як нею хлопи вози смаруют. Ну, то береся кінський хвіст, згонится ним поверх води, то тота ропа набираєся на волосінь, а з неї рукою зсуваєся до коновки. Тото називаєся "либати".

— Ну, і де ж дівається тоту ропу? — спитав зацікавлений Герман.

— Носится сюда, до Дрогобича, ту є такі, що куплят.

— А добре платят?

— Чому ні! За коновку п'ять шісток. Ну, а як добре звиватися, то за день дві коновки назбирає. Тільки ось носити біда!..

Герман почав роздумувати над тою бесідою. Що ж, воно-то не зле, такий заробок. Хоть робота негарна, то зато легка. А платиться добре. Чому ж і йому не взятися до неї? Він рішився таки завтра іти з либаками до Бориславa, і коли сказав їм о тім, вони тішилися, — тільки жадали могоричу. Герман на радощах упоїв їх пивом, щоб "обілляти" свій новий стан.

Відтепер почалося для нього нове життя, зовсім відмінне від губицького. Воно ділилося на два головні місця:

Борислав і Дрогобич. Хоть дорога неблизька — либаки мусили кождої доби отіпатитамі відтам: вечором з повними коновками кип'ячки на коромислах до Дрогобича, а рано з порожніми назад до Бориславa. Перший день нової роботи особливо глибоко вдався Германові в тямку. Він живо нагадує ще тепер той холодний іюранок майовий, коли враз із п'ятьма другими либаками ішов стежкою поперек піль до Бориславa. Вони ішли через Тептюж, лишаючи Губиц збоку. Сонце сходило над Дрогобичем і облило кровавим світлом ратуш, костел і церков святої Тройці. Сюди ближче вилася, блискотячи, мов золота змія, Тисьмениця і шваркотіла в віддалі по камінні. Дуби в Тептюжі іно що зачинали розвиватися, зато сподом ліщина шевеліла вже своїм широким темно-зеленим листям. Вони йдуть швидко, не розмовляють, квач у кождого через плече, — хто молитву, а хто і так собі дещо співає. У кождого при боці торба з хлібом і цибулею, — се його цілоденна пожива. Ось вони минули Тептюж, — передними поле зелене, свіже, далі лука, замаєна цвітами, знов горбок, через котрий гадиною звивається стежка, — і ось

бориславська кітлина. Не доходячи самого села, вони розійшлися по луках, по мочарах, кождий вишукав собі місце, і стали до роботи.

Бориславська кітлина виглядала тоді ще зовсім не так, як тепер. Бідне підгірське звичайне село розстелювалося невеличкими купками будинків по підніжжі Ділу понад потоком. На пригірках від Бані і Тустанович були поля господарські, а нижче — луки і мочари. Але при всім тім земля була якась не така, як звичайно. Якийсь дивний сопух виходив з неї, особливо теплими вечорами. Весною, коли розтаяли сніги і зм'якла глина, чути було виразно якісь рухи в землі, щось немов тихий віддих, немов пульсування гарячої крові в глибоких, невидимых жилах. Поміж народ ходили слухи, що на тім місці, де стоїть Борислав, були давніми часами великі братобійчі війни, що тут поховано багато люду, невинно побитого, і що трупи щороку силуються встати на світ і силуватися будуть дотоди, доки не прийде їх час. А тоді вони проломлять землю, розвалять весь Борислав і підуть в світ воювати. Не знали бідні бориславці, говорячи собі зимовими вечорами сесю казку, що вона аж надто швидко справдиться, що страшна підземна потвора небавці вже прорве земну опону, розвалить їх бідне, сумирне село і зруйнує дотла їх і їх дітей! А тим менше знали і гадали вони, що тота потвора — то зовсім не трупи давніх рицарів, а тота гидка, чорна, воняча ропа, котра тепер випалювала їм сіножаті, а швидко мала розійтися по всім світі прочищеною нафтою на зиск панам та жидам, а їм на горе та на втрату!

Герман все ще думав про перший день своєї нової роботи. І чим довше думав, чим виразніше ставала йому перед очима кожда подрібність того дня, тим тяжче і сумніше робилося йому. Се був такий самий хороший, теплий, погідний день! Саме в такий день, перед 20 літами, перший раз обхватив його удушливий нафтовий сопух і швидко погасив перед ним і сонце, і денну ясність, прогнав з-перед нього запах цвітів, заглушив співи пташків, перемінив його в якусь тяжку глинисту масу, що котиться далі горою, давлячи і гнетучи все, — оживлену тільки жадобою грошей, зиску, багатства! 20 літ минуло від того першого дня, а удушливий нафтовий сопух все ще не розсіявся, все ще обвиває його

немов густою паморокою, здавлює йому груди, глушить і убиває хороші, людські пориви серця!

— Ох, на волю, на волю з тої поганої тюрми! — прошептав він без свідома, сам ще не знаючи, що се за тюрма і чи можна з неї видобутися на волю.

А споминки йдуть безпереривним рядом, насувають йому образи минулих літ, не питаючи, чи радість по них остає в серці, чи жаль і горе. Його заробок відразу пішов добре. З невидимих джерел підходила кип'ячка ненастанно і спливала блискучими перстенями на поверхність каламутної води. Герман, либаючи цілими годинами, дивувався, що се за сила пре наверх той жовтавий острий плин і де є його джерело. Він думав собі, що якби добувся до самого джерела, то тоді аж міг би розбагатіти. Але його товариші балакали частенько, що се тільки земля "потиться", що джерела ніякого Герман не добуде, бо його і зовсім нема, а щодо збагачення, то може ще добрий час заждати. Герман не любив тих насмішок і покинув говорити, а далі і думати про нафтові джерела.

Тим часом, і не добуваючися до джерел, він умів тягнути зиск з того, що було. Недовго двигав він кип'ячку на коромислі до Дрогобича і швидко побачив, що воно погана річ. Але у нього були гроші, — пощо йому мучитися, коли мож і самому собі полегшити, і ще від других скористати. Ось він, змовившися з другими либаками, купив за свої гроші коня і візок, щоб возити кип'ячку до Дрогобича. Этого вийшла потрійна користь для нього. Раз то, що не потребував щодня двигати коновок до Дрогобича на продаж, бо міг возити їх, та и то що другий день, — тим самим і часу менше тратив, і міг більше улибатн, — а ще і другі либаки давали йому для перевозу і продажі свою кип'ячку, а за кождих п'ять коновок їх кип'ячки додавали шосту для нього. Кінь не потребував також багато, бо за коновку смаровила, котрого самим ніколи було налибатн, селяни давали Германов} сіна і ще не боронили йому поставити коня з візком через вільний час під своєю шопою.

Так воно ішло кілька літ, а за той час Германів каппал не тільки не розтратився, а при його зручності і хитрості майже взатроє виріс. Він за той час жив дуже нужденно і ощадно: не пив нічого, окрім води, їв мало і плохо, і для того і сила його, при нездоровім воздусі серед багна, почала упадати. Але Герман не дбав на те. Жадоба грошей чимраз сильніше опановувала його, чимраз частіше він думав над тим, яким би тут способом розбагатіти. Зимою він сидів в Дрогобичі, — звичайно у того-таки жида, що літом купував у нього надибану кип'ячку. Се був нестарий ще, сухий, поганий жид. Він торгував маззю, мотуззям, заліззям і всякою всячиною, яка потрібна для селян. Герман, прибуваючи у нього зимою, помагав йому не раз торгувати, при чім багато йому придалася давня його онучкарська-вправа. Жид звичайно зазначував ціну за всякий товар, здаючи Германові до розпродажі, а що йому удалося взяти звиш тої ціни — се його. Розуміється, що Герман не був з тих людей, котрі для якоїсь там чесності готові самі собі шкоду робити. Він шахрував купуючих і дер з них що міг, а коли не раз деякий селянин зачав сваритися або проклинати, він, сміючись, витручував його за двері. Таким способом Герман дороблявся. Про його гроші не знав піхто, і всі уважали його простим наемником. У свого господаря він повнив зимою всяку службу і немало не раз натерпівся від його жінки і від других жидів всілякої сварки, а то і биття. Однако він хилився перед ними і таїв у собі злість.

Само собою розуміється, що таке життя йому швидко збридло і що він ждав весни, як спасенія душі. Навесні отвирався для нього свобідніший світ, а життя в Бориславі, хоть нужденне і невигідне, все-таки якось швидше і веселіше збігало серед сміху і жартів других либаків. Але не того бажав Герман. Він пізнав ціну грошей в нужді, пізнав, що без них жити плохо, що вони одні можуть вибавити його від тої нужди, погані і унижения, які так часто мусить тепер терпіти. Поволі в його душі розгорялася стріниша, гаряча, сліпа жадоба грошей, заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади і манила його тільки одною метою — багатством. Він з тривогою беріг свої гроші, заощаджені в днях недостатку з Іцкового промислу, рахував їх щотижня, ховав як найдорожчу надію і не проговорився о них ні перед

одним товаришем, боячися, щоб вони не всилували його як-небудь пропустити їх. Але він знав, що гріш, лежачи, не росте, д^я того обзирався пильно довкола, ловив всякі слухи, розпитував незначно про корисні гешефти. Гешефт незадовго лучився. Ряд почав будувати в Дрогобичі депо військове і шукав підрядчиків на різні будівничі матеріали. Часи були бідні, підрядчиків зголошувалося не багато, а ряд, хотячи приспішити діло, поставив легкі і корисні вимінки. Того тільки треба було Германові. Він нанявся достарчувати дерева і вапна, але його власних грошей на те далеко недоставало. Він крутився, мучився, кидався сюди-туди, але надармо. Постороннього помочі годі було надіятись, і Германові недалеко було до того, [щоб] стратити все дочиста та іти знов дибати кип'ячку до Бориславa. Несподівана, хоть і не зовсім для нього щаслива приключка вирятувала його тим разом.

Жид, у котрого пробував Герман кілька літ, дізнавшись, що його слуга, простий либак, взявся рядові достарчувати матеріалів до будівлі, зразу ухам своїм не повірив, відтак розсміявся, вкінці, видячи, що Герман не на жарт таки заходиться коло роботи (і кавції кількасот гульденів зложив, і дерева та вапна довозить), розлютився дуже на нього, чому йому того не сказав вперед, чого не пішов з ним на спілку і т. д.; а коли вкінець Гермап зачав просити у нього позички кількохсот гульденів, гнів його дійшов до того, що не тільки відмовив грошей, але ще, вилаявши молодого спекулянта, вигнав зі своєї хати.

— Марш, забирайся! — кричав розлючений жид. — Хто знає, відки ти гроші взяв! Може, то крадене, ще мені біда буде! Рушай, най тя на очі не виджу!

Герман забрав свої манатки і пішов. Його не так діткнула образа і погане підозріння, як завід і відмова позички. Що діяти? Тут наставники наганяють, щоб швидко достарчувати всього, а тут ні за що ні матеріалу більше закупити, ні навіть фіри заплатити. Правда, матеріал і перевіз були тоді в дрогобицьких околицях вп'ятеро дешевші против теперішнього, але у Германа не було майже ніяких грошей.

Він задумався важко. Як на термін не поставить усього, пропаде кавція, а тут і надії нема на яку-небудь поміч.

Вже вечоріло. Забиралося на сльотаву, погану ніч. Германп ішов, не думаючи ні о чім, крім свого "гешефту", не обзнраючись ні на пору, ні на погоду. В руці. ніс невеличкий пакунок. Думки його, мов потривожені воробці в самотріску, шибались в різні сторони, шукаючи виходу. Холодний піт виступав на лице, коли наверталась йому думка, що "прийдеся на все махнути рукою та й...". Махнути рукою на те, на чім він довгі літа будував всю надію своєї будучності! Ні, сього не буде! Він мусить найти ще спосіб, мусить щось придумати! Поволі стемнілося, холодний дощ почав кропити в лице Германа. Дрібні, гризькі, студені краплі упали так несподівано на його розгарячене лице, що він в одній хвилі зупинився і оглянувся довкола, немов пробуджений зі сну, пригадуючи собі, де се він і що з ним робиться. Аж тепер він нагадав собі, що його вигнано з хати, що треба шукати де-небудь нічлігу.

"Треба іти до шинку спати", — подумав він собі і оглянувся довкола, на якім то він передмісті.

— Та се Лан! — проворкотів він сам до себе. — А я ту коли зайшов аж із Зварицького передмістя? Тьфу!

І він обернувся як стій, щоб вернути на Зварицьке і піти там на ніч до знакомого шинку, в котрім звичайно збиралися либаки. Обертаючись живо на краю улиці, він в сумерках зачепив ліктем якусь людину і мало не струтив її до глибокого рову край дороги.

— A ruach an daanen tat'n arani — крикнув на нього дзвінкий дівчачий голос, і при тім дві м'які руки обхватили його руку так нагло, що він задрижав цілим тілом і мало що сам не стратив рівноваги.

— Nu, wus is? — запитав він, обертаючися в той бік, де грозило небезпеченство. Помимо неласкавих слів, якими привітала його

незнайома людина, в голосі його не було ні гніву, ні прикрої жорстокості. Дотик м'яких рук зробив на нього якесь дивне враження; він сам не знав, що воно таке, і почав крізь сумерки приглядатися незнайомій особі.

Се була жидівська дівчина, літ, може, коло двадцяти, повнолиця, чорноока, хоть і не зовсім хороша собою. Подібних лиць бачив Герман день-денно цілі десятки на улицях, але тоді, вечірньою добою, під вліяііпям м'якого дотику її рук бачилось йому, що те лице якесь принадніше від других, очі живіші, голос приємніший; одним словом, він став немов причарований і з глупою міною дивився на незнайому дівчину. Ще і тепер, пригадавши собі тоту стрічу і цілу сцену на улиці, Герман сплюнув з досади.

— От, не мало мене де лихо здибати, та догонило на гладкій дорозі! — проворкотів він, морщачи чоло. — Дурень з мене був, та й годі!

Але тоді, при першій стрічі з Рифкою, Герман дуже а дуже далекий був від подібних неделікатних думок і викликів. Впрочім, на хвилю він не міг прийти ні до яких загалом думок, доки йому над ухом не прозвучав дзвінкий сміх дівчини. Сміх той протверезив його.

— Ну, чого стоїш, очі випуливши! — проговорила вона. — Ади, дощ буде, махай!

Вона хотіла відійти, — Герман мимоволі, машинально хопив її за рукав, осміхаючись. Вона поглянула на нього якимось дивним, напівгнівним, напіввизиваючим поглядом. Герман осмілився, почав розмовляти, ідучи поруч неї. Так зав'язалося їх перше знакомство.

Рифка, як і Герман, була сирота, її родичі померли також на холеру, вона лишилася маленькою дитиною в опіці старої тітки, у котрої жила і тепер. Тітка тота, бездітна вдова по орендарю з Залісся, взяла її за свою, обіцяючи при виході замуж дати їй п'ятсот гульденів посагу і виправу.

Рифка розповіла про все то Германові зараз першого вечора, закнм зайшли до її хати. Герман, відпровадивши її аж до дверей, пішов, задуманий, ночувати до шинку. "Щасливий случай, — гадав він собі, — коб лиш удалося! Возьму оженюся з Рифкою, а єї віном мож буде порятуватися бодай що-то!" Тота думка засіла йому в голову, і він твердо рішився виповісти її. Притім і часу годі було тратити, — діло пильне, а Герман хотів якнайшвидше доп'ята свого. Зараз на другий вечір він підстеріг Рифку, як ішла до міста, і розповів їй свою думку. Вона зразу завстидалася і почестувала його звичайним своїм "a ruach an daanen tat'n aran!", але, коли Герман розповів докладно про себе і свій заробок, стала трохи ласкавіша, час від часу поглядала спідлоба на нього і вкінець веліла поговорити з тіткою. Діло удалося, хоть не без звичайних торгів і передирок, а за дві неділі Рифка вже була жінкою Германа, а Германів "гешефт", попертий Рифчиними грішми, пішов живо вгору, приносячи Германові значний зиск. Оженившися, Герман почув ще гарячішу жадобу грошей, — він знав, що незадовго на його голові буде удержання численнішої родини, прокормления кількох голодних а непрацьовитих ротів. А йому так не хотілося попасти знов в стару нужду, а ще до того з родиною. Дрож холодна проходила по його тілі, коди подумав собі щось подібного, — для того кинувся всею силою в "гешефт": уривав всім і кождому, крутив, вився, кривдив кого міг, ошукував ряд на якості дерева, на вазі вапна, на всім, підплачував злісних і половину кльоців брав задармо з панських лісів, — одним словом, був всюди і дер лико, де тільки дрібку відставало. Така праця, дрібна, томляча, гидка, серед вічних сварів, проклять, криків і унижень, прийшла якраз до смаку Германові. Вона забирала всі його сили, всі його думки, не давала йому ні над чим застановитися, заглушувала всякий внутрішній людський голос, окрім невгомонної, неситої жадоби зиску. Рифка і її тітка (Герман жив в їх домику) дивилися на його невсипучу запобігливість і тішились, подивляючи сприт і розум Германа, коли той вечором в шабас розповідав їм про свої штуки та обороти. Всі троє вони жили по-давньому, — крайнє ощадно. Рифка і її тітка занімалися деякою роботою, котра їх прокормлювала, а і Германові також небагато було треба. Таким способом гроші призбирувались докупи, і незадовго Герман міг уже виняти з обороту жінчин посаг — як

чистий зиск. Коли до будівлі не треба вже було ні дерева, ні вапна, Герман піднявся доставки гонт, лат і других потрібних знадобів і на всім виходив з зиском через свою спритнісіь і часто безсовісне туманення гоїв — фірманів та злісних. Будування депо протяглося цілих 4 роки, а за той час Германів капітал успів нарости до значної цифри 10 тисяч. Інший на місці Германа затер би в долоні з-радості, що удалось так гарно зискати, і, пам'ятаючи стару приповідку:

"По зиску утрати надійся", сховав би грошики в безпечне місце та й зачав сяк-так жити процентами. Але Герман був не з таких. Боротьба задля крейцара, задля гульдена, а то і сотні гульденів, боротьба завзята, тяжка і ненастанна, розгарячила його. Він шукав другого поля, на котрім би міг сейчас стати до бею з новими противниками. Таке поле ежє існувало, а існувало воно не де, а в Бориславі.

Доме, знаменитий прусський капіталіст, котрому наша Галичина майже в кождій галузі промислу винна перший товчок, проїжджаючи раз через Дрогобич, звернув увагу надивну мазь, котру жиди в коновках розносили на продаж селянам по ринку. Переконавшись, що се нафта, занечищена земляними і другими мінеральними примітками, сіп забажав побачити те місце, де добувають ту мазь. Йому сейчас вказали бориславські мочари. Селяни розповіли йому, як вона підходить наверх води, як випалює траву і всяку ростинність, — а деякі заговорили навіть про підземних заклятих бойовників, котрих перегнила кров випливає наверх. Доме, практичний чоловік, розуміється, небагато там зважав на такі казки, але швидко покмітив, що нафтові жили мусять бути неглибоко, коли нафта сама підходить догори, і що мусять вони бути неабиякі багаті. Він поїхав до Борислава, звидів місцевість і рішив сейчас зачати першу пробу. У кількох бідніших він позакупляв за безцінок частки поля і, нанявши бориславських-таки парубків, почав копати вузенькі "дучки". По трьох-чотирьох сажнях показалася нафта. Доме тріумфував. Він швидко кинувся будувати дестилярні, почав радитися з ученими інженерами та гутниками. А тим часом збоку натягла інша хмара, котра швидко затемнила його надії.

В околиці рознеслася вість поміж всіми маєтнішими або і бажаючими швидко доробитися — про Домсову нахідку і про "чистий інтерес", який з того дасться зробити. Всі, а особливо жиди, лавою поперли в Борислав, хто з готовими грішми, а хто і так, на щастя. Почалася боротьба, якої досі не бачила Галичина. Слизький, влізливий елемент жидівський, мов вода під час повені, вдирався у всі закутини, всі шпарки, немов тисячі хробаків, і показувався всюди, де його ніхто й не надіявся. Докладне знання простого люду, умілість використувати його, ошукувати в дрібницях на кождім кроці — надавали жидам велику перевагу над німецькими капіталістами і всякими фаховими людьми. Доме не міг видержати їх конкуренції і хоть не перестав держатися в Бориславі, однако діло не приносило такої користі, якої надіявся. Тільки жиди зі своїм "рабівницьким господарюванням" могли удержатися. Вони не зважали на ні на що, щоби тільки добути "кип'ячку". Закопи роблено вузькі, огороджувано хворостом, вентиляція зразу була дуже мізерна, ніяких приписів безпеченства на здоров'я не заховувано, — тисячі і тисячі робітників гибли за марний зиск, а жиди збивали тисячі і мільйони. Вони і один другому не пропускали. Де один добув нафту, другий копав ту ж побіч нього, брав глибше, підкопувався під тамтого. Уряд не міг собі з тим дати ради, бо довгий час не було в Бориславі майже ніякого урядового контролю, майже ніякого надзору над публічним безпеченством. Всілякого роду проступки, а то і страшні справки були дуже звичайні. Село Борислав поволі щезало в тім непрослідимім хаосі, мов піна на воді. Давні, побиті боївники встали з могил, а встаючи, розвалили село, котре виросло було над ними!

Герман Гольдкремер був один з перших спекулянтів, що злетіли на Борислав, мов хижі ворони на падло. Незадовго у нього були вже три ями з "матками", с. є. з головними нафтовими жилами. Герман став напруго багачем. Досі він тільки боровся, — тепер став безпечно на ноги. Капітал плив йому сам до рук. Але ще довгий час не покидала його тота гарячка, з якою колись взявся до першої спекуляції. Довго ще він цілими днями літав по Бориславі, заглядав від ями до ями, сварився, кричав, штуркав робітників, — одним словом, як говорили ріпники, "квапився, немов завтра вже мали его нести на окопище". Він зразу

немов сам не вірив своему щастю, боявся, що ось-ось воно розслизнеться, розвіється, мов дим. Не раз вечорами він заглядував в тісні темні горла ям, і дрож пробігала по його тілі. Він пригадував собі своє либацьке життя, пригадував собі селянські оповідання про людську кров в землі, про поганих "песьоглавців", що живі лежать в могилах і ждуть, поки хто їх не випустить на світ. Йому ставало страшно. Його забобонна фантазія рисувала йому почварні образи, йому причувалися навіть в сні стогнання, котрі ніби добуваються з ям серед пітьми і мертвої тиші. Але такі хвилі, не то рефлйксії, не то мускулярного змучення і успокоения, були дуже рідкі. Гарячкова діяльність затопляла Германа, він був немов сліпий, немов сновида, що під проводом невидимзї сили ступає понад пропасть і тим тільки щасливо переходить над нею, що не бачить нічого коло себе. Так само не бачив Герман в своїй гарячці деяких важних речей, котрі відтак тим дужче дали йому почутися. Передовсім він не бачив того, як розвивалося за ті літа його родинне життя. У нього родився один син, Готліб, але Германові ніколи було уважати (впрочім, ні уміння ані спосібності до того в нього не було), як розвивається, під якими вліяннями рзсте його син. Він знав тільки то, що на четвертім році віку малий Готліб почав учитися від звичайного, трохи порядніше одітого бсльфсра гсбрсйської мови і письма св[ятого], а на шостім році пішов до "німецької" школи в Дрогобичі. Знав також і то (учителі частенько йому о тім говорили), що Готліб дуже тупа голова і плохо учиться. Але розважити докладніше над тим всім він не міг і не мав коли, тому-то і збував все грішми, — платив добре учителям, що "підучували" його Го'гліба приватно, дома, платив вино та цукри оо. василіанам, під котрих зарядом була школа, — і Готліб поволі, з тяжкою бідою ішов з класу до класу.

Та недовго ж тяглося образования Готліба. Скінчивши четвертий нормальний, він навідріз об'явив вітцю, щоделі "мучитися в тій проклятій школі" не думає. Отець спершу зачудувався, далі розлютився і почав грозити, а видячи, що все то не помагає, пристав на жадання сина і дав його до склепу на науку торгової практики. Там пробував Готліб і досі. Сцена з сином по скінченні нормалок перший раз створила очі батькові, розгарячкованому грошовими спекуляціями. Він побачив, що його син,

попри всім лінивстві, попри всій оспалості, близькій до ідіотизму, вміє бути таким упертим, таким завзятим, що йому аж страшно стало. Довгі часи стояла Германові перед очима маленька, груба, буцмата фігурка його сина з низьким чолом, щетинистим, вгору стирчачим волоссям, з грубими, посинілими зі злості губами, з маленькими сірими очима, в котрих палала така тупа завзятість, така злоба і лютість, якої він досі ніколи не бачив у дитини. З затисненими кулаками і з страшним криком Готліб кидався на нього, сам не знаючи чого. Напад лютості небагато різнився у нього від нападу епілепсії.

Але спекуляційна гарячка Германа тоді ще зовсім була не устала. Готліб успокоївся, поставивши на своїм, хоть з лиця його, — ее Герман аж тепер побачив, — ніколи не сходила понура упертість ідіота, котра знов часом напруго переходила в безмисну, ідіотичну веселість. Друге, що Гермай відтепер мав час розважити на своїм сину, — се була жадоба грошей, — ні, жадоба розкидання їх. Він купував різні забавки і тут-таки псував та товк їх, книжок, бувало, на курс у нього переводилося більше копи, одежа щезала на нім, мов на огні, — одним словом, Готліб відмалу перемінювався поволі в якогось кобольда, в якогось духа-мучителя, котрому все на заваді, все в дорозі і котрий все старається змести і знищити, до чого тільки може руку приложити. Стіни в його покої повні були дір, виверчених в мурі ножиками, а тут-таки, в тих дірах, виднілися ще поламані вістря ножиків. Слуги і служниці мали з ним істе пекло: ніколи не дав їм спокійно перейти попри себе, щобнешвякнути батогом, не вдарити каменем, не бризнути болотом. Герман, котрий дуже рідко бував дома і котрого Готліб впочатках трохи боявся, не знав або мало знав о тім; аж сцена вищезгадана створила йому очі. Та й тоді він над тим так багато не застановлявся. "От дитина, — погадав собі, — звісна річ, живе, вразливе". Він успокоївся, віддавши його до склепу свого знакомого, блаватного купця Менкеса. Та недовго тривав його спокій. Син і тут не переставав бути тим, чим зробила його напів природа, а напів виховання матері, і дуже часто Германові приходилося слухати жалоб других суб'єктів, ато і самого принципала, дуже часто приходилося йому сплачувати значні суми за шкоди, яких понароблял його син в різних місцях.

Але поволі-поволі, з ростом маєтку, потухала спекуляційна гарячка в Германовій крові. Він тепер уже став найпершим багачем поміж всіми бориславськими капіталісіами. У нього було кількасот власних ям, кільканадцять дестилярень, на нього працювало кілька тисяч робітників, працювало під надзором невмолимих неробів-жидів, котрим Герман за те тільки і платив по 40 — 60 кр[ейцерів] денно, щоби наганяли робітників до роботи від рана до ночі. За 15 літ від часу почину бориславської спекуляції Герман закупив бориславську домінію і ще кілька шляхетських посілостей в околиці і став уже дідичем. Але разом з тою щасливою хвилею, коли се сталося, настав в житті Германа новий, зразу дуже мало видний, але все важний зворот. Його очі, досі засліплені тільки одною жадобою, заняті тільки шуканням одного — багатства, тепер, найшовши його, почали оглядатися навкруги,почали пильніше роззирати всі обставини, серед котрих текло життя Германа. Той, так сказати, критичний зворот не надійшов разом, не став ніколи дотепер надто сильний, але все-таки багато вражень, котрих Герман вперед недобачував, підпадали йому під очі, будили його увагу, мутили потрохи супокій і, падучи поволі, незначно, час від часу, мов краплі холодної води на розігріте тіло, разили його глибоко, лютили і перероблювали цілу його вдачу, весь світогляд.

Окрім дивної натури сина,котра перша звернула на себе його увагу, він швидко покмітив, що і його жінка в своїм роді не менше цікаве і сумне явище, і коли темперамент сина не мож було назвати інакше, як хоробливим, — то і вона зовсім не була нормально розвита. Ожепившися з нею, Герман відразу кинувся до своїх діл, з головою потонув в них і не бачив, як жива, бєсідлива і яко-тако привітна дівчина, з котрою він оженився, перероджувалась, перемінялася поволі в зовсім другу, не подібну до першої. Вона зовсім не була образована, а доки ще незабезпечене становище Германа наганяло їй страх о будущу долю і заставляло до якої-небудь роботи, доти і до людей була подібна. Але швидко маєтковий стан Германа поліпшився, йому нічого, було боятися о будущий хліб, — сам не знаючи, як і коли, він став жити вигідніше, в порядній, хорошо мебльованій хаті, став держати слуг, коні, далі закупив в Дрогобичі кілька камениць на власність, — і тут життя його

жінки пішло зовсім другою дорогою. Всяке заняття" всяку роботу вона покинула, стала їсти смачно і багато, немов хотячи винадгородити собі давніші часи недостатку. Строї занімали її якийсь час, і вона видавала на них немало грошей. Але чим дальше в літа, тим більше вона товстіла і лінивіла. Цілими днями вона сидить, бувало, в м'якім, вигіднім фотелі під вікном та смотрить на ринок. Її лиця стали повні і віддуті, очі, колись чорні, блискучі і заманчиві, тепер стратили блиск і стали немов олов'яні, голос понизився, згрубів, а рухи стали тяжкі і неповоротлив!. Людська жива подоба замітно тонула в надмірі м'яса і товстості. Пані Гольдкремер на всякого, хто її бачив, робила прикре, аж гидке враження.

Безграничне лінивство, фізичне і духове, виродило у неї також упертість, властиву ідіотам, котрим годі подумати очім-небудь, значить, годі і рішитися на яку-небудь зміну, на який-небудь живіший крок. Вона так боялася всякого руху, всякої зміни довкола себе! Вона й синові свому передала тото ідіотичне лінивство і тоту тупість, тільки що у Готліба до неї примішалася ще вітцева гарячка, виступаюча рідкими вибухами лютості і вічною жадобою нищення, псування та трачення всього без думки і без цілі. Правда, школа, товариство, в котре відтак ввійшов Готліб, обтесали трохи його дику вдачу, але не змінили її. Вона виявлялася тепер рідше, ніж вперед, але все-таки виявлялася, скоро що-небудь збоку дало до сього досить сильний товчок.

Герман не швидко успі в докладно приглядітися всьому тому. Зразу не клав на то великої ваги. Але вічна нерухомість, бездійність і упертість жінки лютила його, гарячкового, непосидючого спекулянта. Він часто починав з нею сварку, але все надармо. Вона не раз і відповідати йому не хотіла або на його бесіду відповідала напівдобродушним, напівглупим сміхом. Герман лютився і вибігав з дому. Подібні сцени послідніми часами ставали щораз частіші. Германові робилося дома чимраз прикріше, він чувся немов в різницькій ятці, переповненій запахом свіжого м'ясива. Щось мов перло його з дому, але сам він не знав куди дітися. Та щастя його, що він не зовсім ще ясно бачив, що се за люди, з котрими йому треба жити, що се за натури — його жінка і

син! Щастя його, що він не знав, чому вони такі дивні, капризні, уперті, що він уважав їх здоровими людьми! Коли б він був знав, яка велика мірка помішання розуму і психічної недуги лежить в їх крові, він, певно, не буз би міг і днини ночувати з ними під одною стріхою! Правда, життя і природа — се дуже консеквентні діячі, вони швидко показали йому і тот бік діла, але все-таки ближче застановлення могло б було злагодити переворот, а то і зовсім звести його на супокійну дорогу лікарського та психіатричного рятунку.

І тепер, в хвилі найбільшої переваги рефлексії та споминок, яку досі тільки переживав Герман, він не задержувався довго над картинами свого родинного життя, — так дуже те життя йому обридло. Саме вчора у нього була завзята передирка з жінкою, в котру вмішався і син, що на той час був дома. Герман тепер вже і не тямить, о що їм пішло, але тільки тямить, що жінка і син насіли на нього так, що мусив утікати з дому. Жінка лаяла його, а син грозив, посинівши зі злості. Герман сплюнув перед себе з досади. "Прокляте боже на таке житє!" — шепнув він, беручися до роботи. Швидко перо заскрипіло по шорсткім сивім папері. Але рефлексія ще не втихла. Герман зупинився по хвилі, поглядаючи на великі стовпи цифер, що п'ялися перед його очима на папері.

— Для кого то все? — прошептав він. — Хто з того схіснує? А на се прецінь весь мій вік пішов, всі мої сили!

Але діловий, практичний чоловік в одній хвилі обізвався, і всі непотрібні рефлексії втихли, поховалися геть, мов малі діти перед різкою. Герман встав, пройшовся по комнаті, випив склянку води і засів до роботи.

Була одинадцята година. Сонце жарило, а вітер крізь вікно заносив до кімнати розпарений нафтовий сопух і безконечний гук, крик та гамір робучого люду. Герман все щесид'ві писав, незважаючи на ні що. Він умисно хотів набити собі голову цифрами та рахунками, щоби прогнати другі, погані думки.

Нараз двері до його покою з лускотом створилися, а в них показалося нагло, мов червона блискавка, широке, розгоріле лице його сина. Ще хвилька, а перед ним стояв Готліб, задиханий, покритий курявою, з блискучими очима і стисненими кулаками.

— Га, — промовив він, важко дишучи і падучи безсильно на канапу.

Герман, перепуджений і здивований, випулив на нього очі.

— А ти чого сюда прибіг? — запитав він по хвилі. Готліб не відповідав. Видно, що він пішки перейшов всю дорогу з Дрогобича, та й то перейшов швидко. *Що ж таке сталося? Чого йому треба?" — думав собі Герман, дивлячися на сина і ждучи його відповіді. Відповіді не було.

— Ну, що ж там такого? — промовив Герман ласкавіше. — Чого-сь прийшов?

Послідпє запитання стрясло нараз Готлібом, мов іскра електрична. Він в одній хвилі зірвався і прискочив до вітця.

— Гроші давай, чуєш? Гроші! — скрикнув він, чіпаючи його за груди. — Гроші давай, — мені гроші треба, — багато, чуєш!..

Голос ледве продирався Гетлібові крізь пересохле горло. Його руки дрижали. Герман поблід зі страху. Він не знав що робити: чи кричати о поміч, чи уговорювати сина по-добру.

— Нащо ж тобі гроші? — спитав спокійно Герман. Він силувався на спокій, хоть чув, що йому щось під горло підступає, немов хоче його удушити.

— Треба! Треба! Не питай! — кричав Готліб, шарпаючи його. — Давай швидко, у тебе їх і так много! Давай!..

Готлібів голос урвався. Герман поглянув на його лице, в його очі... Боже! Що за дикість, що за страшна жадоба! Йому стало страшно і мерзко, немов се не власна його дитина, а якийсь гад дотикається тіла. Зачудування перейшло в гнів. Він одним замахом відопхнув сина від себе так, що той, хитаючись, покотився в кут к стіні.

— Що, — крикнув тепер Герман, дрижачи з гніву, — ти відки? Що ти за один? Чи так ся до тата з просьбою приходит? А, ти смієш на мене руку піднімати? Не знаєш, що в письмі написано: "Усхне рука, котра піднімався на батька!" І ти за грішми? Зараз кажи, нащо їх тобі?

Готліб, як упав на канапу, так-таки і лежав, не кажучи і слова. Він раз тільки поглянув на батька, але таким ненависним, злобним, затятим поглядом, що Герман замовк і, сплюнувши та пройшовшися два-три рази по комнаті, сів назад до роботи, не звертаючи уваги на сина.

Настало полуднє. Служниця ввійшла і звістила, що обід готовий.

— Їсти підем! — обернувся остро батько до сина. Готліб, не кажучи слова, встав і пішов до обіду. Він їв своїм звичаєм, багато і пажерливо, — але се не дивниця була Германові. Дивниця була йому тільки то, що Готліб з такою жадобою випивав склянку за склянкою вина, котре стояло на столі. Герман бачив, як Готлібові очі розгорялися чимраз дужче, грубі, вишневої краски губи рушалися, але ні одно слово не виходило з уст. Бачилось, Готліб бесідував, радився сам з собою не чутним нікому голосом. Батько зразу хотів заборонити йому пити так багато, але далі подумав собі: "Нехай, — швидко засне, то і перейде все". І дійсно, Германові недовго прийшлося ждати. Ще за обідом сон зло-мив Готліба, він перевернувся на софку і захропів, розкинувши руки і ноги і широко розтворивши уста. Він лежав так перед Германом недвижний, тільки губи раз в раз шевелилися, немов таємнича нарада з самим собою не переставала і у сні.

III

Сонце похилялося з полудня. Його гаряче проміння сипалося іскристим градом на Бораславське узгір'я, розсипаючись по сугорбах сірої глини, видобутої з глибочезних ям, розпалюючи тонкі дротяні линви, навинені на корбах, заламуючись і мигтячи всіми фарбами веселки на калюжках та потічках, котрих стухла, болотниста вода покрита була зверху густою, пливкою нафтою. Ясне, погідне небо горіло над гарячим Бориславом і виглядало так само сіро, як ціла зруйнована околиця. Вітер ні разу не шевельнув воздухом, не повінув холодом, не розсіяв важкого, густого сопуху, що, виходячи з ям, з глини, з потоків, з брудних магазинів, залягав хмарою над Бориславом, спирав дух в груді. А ще гори, обрубані з лісу, покриті голими стирчачими пеньками або зовсім вигорілими шутроватими та к.чмеїіястіїмп галявами, доповнювали сражения того сумного краєвиду. Голоси, що рано розлягалися і зливалися в один безмірний гамір, заповняючий всі закамарки Бориспава, — тепер змовкли. Якась сонна мертвота залягала довкола. Тільки ріпники в своїх зароплених сорочках, самі зароплені по очі, ліниво поверталися коло ям, крутячи корбами, та теслі цюкали рівностайно своїми топорами о дерево, мов великі жовни. Всякий рух, який видно було довкола, всякий голос, який мож було учути, — іісе нагадувало радше повільний, сонливий рух та туркіт величезної машини, тільки що колеса, зубці, загачки та шруби тої машини були живі люди з тілом і кров'ю. Думка, не находячи нічого принадного ні поверх землі, ані над землею, мимоволі ниряла в тоту темну, страшну глибінь, де тепер, в тій самій хвилі, мучаться, працюють, риють тисячі людей, де кипить робота, оживає або завмирає надія, бореться життя зі смертю, бореться чоловік з природою. Кілько сумних зітхань, тривожних думок, гарячих молитов, п'яних викриків розлягається в нутрі землі, але наверх не видобувається ніщо, крім удушливого сопуху, все пожирає земля, глибінь, пітьма, мов той старосвітський божок власні діти. А сонце горить на небі, мов розпечена залізна куля, і, ба-читься, навмисне силується якнайшвидше висушити всю силу, всі живі соки в тих чорних, послаблих ріпниках і в тих голих, обнищених з лісів, тільки беззубими чорними пеньками наїжених горах.

Герман Гольдкремер не міг нині по обіді і на хвилю заснути, — так зрушили його різні враження нинішнього дня. Він вийшов зі свого помешкання і пішов на Новий Світ, де було найбільше і найбагатших його ям. По дорозі минав він багато чужих законів, але не обзирався на них, силувався навіть нічого не видіти, нічим не займатися, бо чув, як всяка, хоть і найзвичайніша річ дивним способом тривожить його роздразнені нерви. Він був немов в гарячці, коли всякий, хоть і зовсім легенький дотик на болюче тіло видається хорому важким ударом. Герман сам не знав, що з ним сталося сьогодня. "Чи я мало спав, чи перестудився, чи що такого?" — воркотав він сам до себе, чуючи в собі тоту дивну, нечувану зміну. Йому здавалось іменно, що на все він нині дивиться якимись новими очима і що весь Борислав нині для нього якийсь новий світ. Що се мало значити? Чому, напримір, худі, нужденні, чорні лиця ріпників, працюючих коло ям, нині так глибоко щеміли в кого серці, а звичайно навіть уваги його не звертали на себе? Чому їх порвана, перегнила, зароплена одежа нині обходила його далеко більше, ніж груди воску, котрі вони раз за разом витягали з ям? Відки йому прийшла в голову думка, що тамтому в ямі мусить бути страх негарно сидіти в такій глибіні і в такій задусі цілих 6, а то не раз (в його ямах) і 12 годин? Що за невидима сила навернула йому на голову питання: як же то муситься жити дома тим людям, коли вони волять іти сюди за такий нужденний заробок та страшно бідити? "Нужденний заробок!", "Страшно бідити!"... Так, тоті іменно фрази, з котрих він не раз так їдко насміхався, в котрих правду ніколи не хотів повірити, просунулися тепер через саму тайну глибінь його душі, мов чорні хмари, передвісники бурі. Що сталося з Германом? Яким чудом приходить він до подібних рефлексій, він, твердий, практичний, вирахований Geschdftsmann, він, у котрого ставало на тілько серця, щоб за найменше припізнення, за найменшу недбалість, за найменше грубе слово навіть уривати своїм робітникам з платні? Відки він сам тепер приходить до подібних думок? Хіба він не знає, що се все дурниці, dummes Zeug, як він сам звичайно говорив перед другими?

О, Герман знає все то дуже добре і тямить дуже добре свої власні науки, але що ж, се була якась така погана хвиля, коли подібні думки

шибнули йому в голові. Він старається насилу прогнати їх. Ідучи звільна стежкою поміж ями, минаючи ріпників та жидів, що з пошануванням кланяються "такому велике пан з наші віри", — він насилу хоче занятися рахунком, діловою комбінацією. Ось послідніми тижнями ями принесли йому о 20 тисяч менше доходу, ніж звичайно, — в його касі починає показуватися недобір, — робітники коштують багато, бо косовиця настала, а тут контракт з різними фірмами виходить. Правда, при належитій натузі можна щедігнати хибу, — треба лишень наняти більше робітників і створити два закопи, котрі недавно мусив заперти задля недостачі рук. Але що ж, се також ризико. Ану ж в законах покажеться жила води, — а се річ дуже легка, і так уже декуди сльозить вода в штольнях. Тоді пропала робота, і треба довгого часу, заким воду вичерпати. На нафту ніщо надіятися, бо і джерела вже майже вичерпані, та й вона, впрочім, не оплачується, не видержує конкуренції з заграничною. Лихо! От, якби так тепер порядну жилу воску надибати, то се би якраз помогло! Але тут Герман запинився. Його переслідувала вже від тижня думка, що щастя починає відвертатися від нього, а тепер він знов щастя просить — о жилу воску! Пуста просьба! Жили не добуде, недобір буде побільшуватися, вода заллє закопи, контракт пропаде, все, що він через тількі літа з такою мукою, грижею, працею і гарячкою назбирав і нагромадив докупи, — все пропаде, розслизнеться, розвіється, мов порох на вітрі, бо щастя відвернулося від нього! Так, воно відвернулося, він отім сильно переконаний. Він знає з досвіду, що поки чоловікові щастя сприяє, поти тіло його сильне, мов залізо, нерви тверді, мов сталь, думка ясна і певна себе, поти цілий чоловік подібний до блискучої острої стріли, випущеної з лука і з свистом летячої просто до цілі. Герман був колись — недавно ще — такою стрілою! Але нині вік не тойї Нині він дразливий, зламаний, нині грижа їсть його серце, травить його силу, мішає його думку, — нині щастя покинуло його, відвернулося від нього!

Такі невеселі думки шибали по голові Германа. Він і незчувся, коли став перед першим своїм законом. Кошара з дощок і різаних стовпків розсілась над ямою, мов сіре циганське шатро, — всередині було брудно і душно, хоть кошара не запиралася ніколи; всякого, хто знадвору

входив до неї, сумерк хапав за очі; аж по довшім часі можбуло до нього привикнути і розглянути добре все, що всередині находилося. Герман увійшов.

Ріпники іно що пополуднували і бралися до роботи, їх було чотири, самі молоді парубки. Один давно вже стояв при млинку і млинкував свіжий воздух до ями. Поки се не зробиться, не мож лізти в глибінь. Два другі приладжували третього, котрий мав спускатися вдолину. Вони оперезали його шлеєю попід пахи і відтак причепили шлею до дротяної линви. Парубок, приладжений таким способом, стояв над ямою, не кажучи і слова.

— А що, чей уже мож спускати? — сказав один з тих, що його оперізували. — Ану, Миколо, подай ему там оскарб і ліхтарню, — швидко, небоже.

— Ну, ну, ніщо квапитися, є час до вечора, — відповів тамтой від млинка. На ті іменно слова Герман надійшов до кошари.

— Так, так, є час! Поволеньки собі поводітся! — крикнув він гнівно. — Вже друга година, а ти ще наверха?

Ріпники не ужахнулися, не переривали своєї роботи при Германивім приході, ні один навіть не поглянув на нього. Микола рівнодушно складав оскарб і мотику в бляшаний кибель, причеплений на кінці линви; Семен млинкував далі, хитаючися притім на оба боки, мов п'яний, а Стефан причепив шнурок до пружини, на котрій стримів дзвінок, відтак засвітив ліхтарню і дав її Гриневі.

— Чому швидше не робите? — крикнув знов Герман, котрого найдужче лютила тога рівнодушність.той дерев'яний супокій ріпників.

— Так робимо, як можемо! — відповів Семен. — Таж годі его спускати в замороку! Самі знаєте, що вісімдесят сяжень — то не жарт!

— Ну, Гриню, бери ліхтарню та іди в божий час, — сказав Стефан.

Гринь взяв ліхтарню і ступив одною ногою в кибель, а рукою взявся за линву. Стефан і Микола стали до корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона змія, почала сховзуватися з валу, на котрім була навинута. Гринь ще стояв на березі ями. На його лиці крізь густу верству глини і кип'ячки мож було добачити якийсь неспокій, якусь тривогу і щось мов боротьбу з самим собою. Через його голову перемигнула блискавкою думка про дім, про стару матір, котра завтра, в неділю, жде його на обід. А тут ось перед ним ся глибоченна, 80-сажнева пропасть, брудна, вонюча і тісна, мов життя в нужді. А там в глибині кілько-то різних, невидимих сил грозить йому! Хто знає, чи за годину, за дві його товариші не витягнуть холодного трупа? Хто знає, хто знає!.. Дрож прешла по його тілі, коли кибель почав тонути вдолину, коли на його лице повінув важкий підземний холод. Йому стало так тяжко, як ще ніколи. Ось він, стоячи одною ногою в киблі, рукою держачися линви, перевис в воздусі і захитався над западнею. А корба невпинно махає своїми крилами, линва невпинно сховзується звалу, — він тоне, тоне повільно, тихо... Йому дух захапує, — дрижачим голосом кричить своїм товаришам на прощання звичайний гірницький оклик:

— Glьck auf!

— Glьck auf! — відповідають серед глибокої тиші три голоси, — ні, не три! І четвертий, непевний, притишений голос Германа повторив також:

— Glьck auf!

— Іди з богом! — додав Микола і залощу. Гриць утонув в темній пропасті.

В кошарі тихо. Ані один голос не перериває тиші. Всі мовчки працюють. Колеса, намазані кип'ячкою, обертаються нечутно,мов духи серед сумерку. Линва тихо сховзується і хитається. Всім якось важко,

немов при похороні, коли спускають трумну до гробу. Дивна річ! Щодень кождий з них бачить те саме: спускається чоловік до ями, — і щодень те саме важке, гнетуче чуття здавлює душу, щодень вертає думка: "Ось спускаємо до гробу живого чоловіка!"

Герман стояв і дивився, дивився і мовчав, вій сам не знав, що з ним робиться. Як пильно, як уважно слідив він нині за виразом лиця тих ріпників, а особливо того, що втонув в глибині, того "живо похороненого!" І диво! Ті самі чуття, що шевелилися в них, що викликували в них дрож, і зітхання, і тривогу, — ті самі чуття бушували і в його груді, але як сильно, як страшно! Все то, що мельком перелетіло через думку Гриневі, коли стояв над ямою, все 'ю переходило і через думку Германа, але як ярко, як живо, як важко! В його уяві рисувався не один сбраз нужди, розпуки, недостатку, — не один, а тисячі, і всі вони зливалися в одно бушуюче море, в одну страшну заливу недолі, в котрій гриміли і стугоніли якісь змішані, глибокі голоси. Тих голосів він не міг поняти, хоть знав, що воно щось страшне. Він стояв в куті кошари, нерухомий, холодний, і силувався позбутися страшних привидів. Він широко отворив очі, щоби вид дігаЮсті прогнав марева. Але і дійсність не могла його потішити ані успокоїти. Бо чи ж його марева не були тота сама дійсність, тільки більше оживлена, піднесена фантазією на вищу ступінь?

— Glьck auf! Glьck auf! — повторяв він безмисно. — Щасти біг вам, бо ми не зазнали щастя! Щасти біг вам, бо ми гибли з нужди, мучились весь вік! Щасти біг вам!..

— Кому? Ну, кому ж, як не нам, нам, Гольдкремерам, нам, котрі можемо спокійно стояти, дивитися на обороти корби, сховзанє і хитане линви, котрі можемо спокійно наганяти тих людей до пильності, спокійно слухати їх страшного, прошибаючого: Glьck auf!..

Герман вийшов з кошари, не сказавши і слова більше ріпникам. Сонячна ясність надворі успокоїла його трохи, притишила розбурхані думки. Він пішов далі оглядати і старався по дорозі набрати як мож

найбільше супокою і твердості. Він говорив сам собі, що "властиво, що ж се за велика річ? "Лізе хлоп до ями, ну, і бере за то заплату — цілого гульдена! Якби не хотів, то би не ліз, силувати его ніхто не силує. А як там що... того... ну, то за то прецінь я не можу відповідати. Я що можу, то роблю для їх безпеченства. Кілько-то мене коштуют кошари, млинки, лампи нової конструкції! Що ж мені мож закинути? А що я за свої гроші хочу совісної роботи, то се зовсім природна річ. Значит, я не маю нічо на своїй совісті, немаючого тим гризтися! навіть думати о тім нема що! ..."

Так міркував Герман, уцитькуючи тоту невидиму силу, що нині збудилася в нім і валила-перевертала всі його рахунки, бентежила весь його супокій. І справді, вона, мов на Германів розказ, затихла. Герман став спокійний, навіть якийсь жвавий і радий, мов чоловік по слабості. Тільки час від часу легенька дрож його мускулів давала йому знати, іцо страшна, ворожа сила в його нутрі не замерла і що найменший сильніший дотик, найменше потрясіння може наново її розбудити.

Він підійшов к другій ямі в веселім настрої. Йому хотілося забічи ріпників несподівано, невидимо, щоб доконатися, як вони роблять. Він знав, що тепер його вірника нема коло сеї ями, і для того легко йому буде доконатися, чи варті тоті люди і тих грошей, що беруть. Він підійшов злегка к дощаним стінам кошари, ступаючи без шелесту на м'якій глині, і заглянув через вибитий сук досередини. Такий спосіб надзирання був у нього не новина, і всі майже робітники знали о тім, бо звичайно при виплаті Герман уривав їм зо чверть зарібку, говорячи: "А, то ти через тиждень дармуєш та поводишся коло ями, мов глиняний, а тепер по гроші приходиш!" А коли бідолаха-ріпник починав суперечатися та божитися, Герман цілий наливався кров'ю, як індик, грозив ріпникові жандармами і казав вірникові як стій викидати його за двері.

Герман заглянув через вибитий сук до кошари. Якраз напротив нього був вхід, через котрий входило досередини трохи світла, відбитого від сусідньої кошари, — проте Германові легко було розглянути все, що діялося всередині. Два парубки стояли, як звичайно,

коло корби, але не крутили, — видко було, що іно що спустили одного вспід і ждали дзвінка, коли мають тягнути вгору кибель з воском. Тільки третій при млинку крутив раз у раз корбою, хитючися в боки, мов і сам став машиною. А коло входу сидів малий заталапаний хлопчина — лип'яр, котрий звичайно вибирав з-поміж глини дрібні грудки земного воску. Тепер, не маючи роботи, він дрімав, опертися плечима о стіну; його худі брудні руки висіли безвладно долі боками, а долоні лежали в глині.

Дзвінка не чути, — робітники балакають.

— Слухай, чого так нині нашого пана хлопець летів задиханий до вітця? Так, мовби хто гнав за ним!..

— А що, — певно, грошей потребує! Ей, то тобі, брате, урвитель, най бог сохранит. Я видів не раз в Дрогобичі, як ся тото над людьми збиткує, господи! А грішми то так розмітує, — де що видит, зараз біжит, купує, поламає, попсує та й знов біжит далі, знов купує!

— Добре ему дуріти, коли є за що. Розмітує людською працею, розвергло би ему кості!

— А знаєте, — докинув той, що при млинку, — я як ся дивлю на него, то все си гадаю, що він не згине своєю смертею. Протренькає вітцеві тисячі та й піде людей розбивати.

— Ой, певно, що це що єго чекає, а шибениця! То лишень ему ся в тоті жаб'ячі очі подивити, то аж чоловіка морозом перейме!

— То бог старого Гершка покарав за людську кривду! Добре то якийсь казав: людська кривда і на третім поколіню відомстится!

— Бийте плішки, бийте плішки! — крикнув спросоння здріманий лип'яр і прокинувся. Германів погляд упав якраз на його нужденне лице,

перед часом зів'яле і вихуджєне, — і йому перемигнуло в думці повне, червоне лице сина. Він сам не знав, що таке вразило його при тій згадці, але холод здавив його груди, йому стало так тяжко, так тривожно, немов бачив уже правду того, що пророчили його синові робітники.

— Що такого, що Мирон не звонит? — спитав той від млинка. — Ану, закричіт там до него, що з ним?

Один з тих, що стояли при корбі, нахилився, прикляк над яму і крикнув щосили:

— Мироне, Мироне!

Відповіді не було. Робітники поглянули на себе в німім ожиданні, колесо млинка закрутилося з подвійною живістю, малий лип'яр непевним, хитким поступом підійшов к ямі, випуливши очі і не зовсім понімаючи, що се таке робиться. Герман глядів і слухав.

— Мироне, Мироне, чи живий ти? Обізвись! Знов хвиля мовчанки, — з ями голосу не чути ніякого.

Холодний мороз пробігає по жилах робітників, їх лиця

бліднуть, вони в тривозі позирають по собі.

— Тягнім догори, швидко, — може, не дай боже чого, — нещастє!..

— Тягнім, тягнім!..

Вони дрижачими руками хапають за корбу, збираються з силою...

Дзень-дзень-дзень! — роздається різко і остро голос дзвінка. Всі відотхнули, ожили, мов гора звалилася з їх грудей.

— Слава тобі господи, що живий! Ох, а ми вже гадали...

— Або ту далеко до біди!

Знов дзвінок — знак, щоб тягли кибель догори. Корба закрутилась, балаканка урвалась, і довгу хвилю Герман не бачив нічого, окрім одностайних розмахів корби. Він відступив від стіни і озирнувся, не знаючи, чи іти до кошари, чи ні. Але думка про лінивство робітників пропала з його голови. Він ще дрижав від того тривожного ожидания, заким роздався голос дзвінка, — в його голові, правда, не було бурі, котра там перед хвилею лютувала, але всі враження мінилися, перелітали, затиралися, мов тіні в хмарний день. Навіть ті слова, котрі ріпники говорили про його сина, щезли якось з його пам'яті, — що більше, вони якось немов злегшили його душу, зняли з неї час-іину гніву на "непотрібного лямпарта", як звичайно звав дома Готліба. "А все ж таки він мій син, і, як прийде до маєтку, буде вмів єго шанувати", — сказав він сам до себе твердо і рішучо, немов силувався сам себе переконати. Тота твердість утішила його, він з уподобанням повторював по кілька разів: "А таки він шй,син!" Між і им якось без свідома пішов далі, до третьої ями. Вона була трошки відсторонь від тамтих. Високий, до половини дерном покритий горбок круг неї вказував, що вона вже давно викопана. Кошари над нею не було, вона і будована була ще по-давньому. Се була перша яма, з котрої плило головне джерело Германового маєтку. Але від кількох літ вона стояла пусто, відколи джерело кип'ячки в ній вичерпалося. Аж тепер, коли замість кип'ячки поплачував найліпше віск, Герман казав її відновити і копати глибше, бо вона давніше тримала тільки тридцять сажень вглиб. Коли відбито дошки, котрими була прикрита, показалося, що усподу вода, і треба було наперед вичерпати воду. Вже три дні черпано, а власне нині мав перший раз спускатися в неї старий ріпник Матій, щоб оглянути, де що треба направити і де копати штольні. Коли Герман підійшов к ямі, побачив, що ріпники саме витягали кибель з ями, в котрій сидів уже від доброї години старий Матій.

— А що? — спитав Герман, підійшовши к робітникам.

— Та нічо, — відповіли вони. — От Матій задзвонив чогось, та й тягнемо.

— Ну, що там такого може бути? — спитав зачудуваний Герман. — Тяжке?

— Ні, недуже. Щось старий мусив надибати. Герман, зацікавлений, став над яму, опершись на стовпці, і пильно дивився в темну глибінь. Сонце косо пересікало отвір ями, але вглиб не було видно нічого. Одно тільки вдарило Германа — дивно-неприємний гнилий сопух, але цікавість не давала йому відвернутися. Він пильно, немов помішаний, дивився в темну глибінь, між тим коли линва поволі навивалася залізними перстенями на вал корби. Він глянув на тоті перстені і пригадав собі страшні скрутелі величезної гадюки на образі. Його забобонна, роздразнена думка зв'язала як стій прочуття якогось лиха з тим привидом. Втім, плохо насмарована корба скрипнула проразливо, — Герман глипнув в глибінь і задеревів на місці. З темної пропасті виринала-виходила вгору на світло страшна, почорніла труп'яча голова. Герман стояв мов мертвий і не міг відорвати очей від того виду і в тривозі своїй бачив виразно нелюдський злобний усміх на тих щербатих щоках, у тих огромних глиняних очах. Він стояв, дивився і дрижав, мов у лихорадці, — дрижав з забобонного переляку і обридження.

І ріпники при корбі, побачивши такий дивний і страшний груз, скрикнули з один голос і трохи зовсім не випустили корби з рук. Подібні случаї, хоть давнішими часами зовсім не рідкі в бориславських ямах, тепер стали далеко рідші, а особливо їм, молодим ще ріпникам, не лучалося бачити нічого подібного. Але ось здолини шарпнено сильно за дзвінок, і се продрухало їх з переполоху. Швидко вони підтягли кибель вгору і висипали кості на землю. Дивно застукали ті кості, голова покотилася долі горбком і опинилася аж коло самих ніг Германа.

— Чорт тебе! — крикнув Герман, відскакуючи набік. — Як сиплеш?..

Але він не міг більше нічого сказати, — тривога здавлювала йому горло. Знов дзвінок здолу. Ріпники шепчуть: "Господи, господи!" і забираються швидко опускати кибель вдолину. Герман, мов опарений, утікає від ями. Він чує холод в тілі, чує дрож, неміч, а в його голові крутиться, мов фуркотяче веретено, одна тільки фраза: "Gott's Fluch ьber mir! Gott's Fluch ьber mir!". Він і сам не знає, як і про що склалася тота фраза в його голові, і повторює її без мислі, без застанови, біжачи стежкою поміж ями. Йому бачиться, що ціла нога його мов в огні, що щось пече його в неї, щось давить і що відтам якесь дивне чуття розходиться по всім його тілі. Аж ось виліз з ями старий Матій і показує всім приржавілий мідяний перстень з червоним скляним камінцем.

— Ти, Митре, не тямиш того перстеня? — кричить він. Митро придивлюється, хоть трохи здалека, а далі скрикує:

— Господи, таж то самий мій перстінь, що-м три роки тому дав був Півторакові на заручини!

Всі ахнули, пізнали, що небіжчик — не хто другий, лиш Іван Півторак, котрий два роки тому не знати де подівся, лишивши молоду жінку з дитиною.

— Адіт, де бідний пропав, дай му, боже, душеньці легко!

— Господи, як то не раз чоловікові смерть зайде, ніхто і не знає, де та що!

— Гей, то-то була поцтива душа — небіжченько!

— Вже хто, а ми оба жили, як рідні браття! — говорить Митро і замурзаним рукавом утирає сльози. Герман відсторонь чує тоту бесіду. Його обступило кілька жидів і говорять також живо — але він не слухає їх. Його збурена кров била, мов молот в груді. Лиш поволі серед людського гамору він успокоюється, силується бути супокійним,

говорить навіть з жидами, але говорить без зв'язі, без застанови, сам не знаючи що. Але жидам та ріпникам ніколи довго пеняти. Наговорившись, назітхавши за покійником, вони розійшлися, — кості зложено на купу і присипано землею: "пай не лежат на сонічку божім" — і давня робота зачинається знов одностайно, мовчки, важко, мов і перерви ніякої не бувало. Часом тільки робітники при корбі забалакають до себе о нинішній новині.

Герман тим часом побіг далі. Його переляк потрохи усиокоївся. Він став покрикати на ріпників, як котрі ліниво робили, кричачи, добирав чимраз більше смілості та сили, — заглушував в собі зрушення. Аж вкінці неспокій немов зовсім улягся, думка звернулася доразу на щоденні, практичні питання, Герман видобув нотатку і зачав записувати імена робітників, котрі нині при виплаті могли надіятися не одержати повної зарібнини. Однако все-таки щось немов тіснило його. Не оглянувши всіх ям, він побіг до магазинів, відтам до дестилярні, всюди крутився, заглядав, кричав, — одним словом, силувався бути тим, чим був донедавна — невгомонним, практичним Geschiftsmann-ом.

— Herr Principal, Herr Principall — почув нараз за собою голос вірника, що занімався набиранням робітників, годженням їх на роботу і надзирав над ними через тиждень.

Герман обернувся. Вірник, маленький, обшарпаний жидок, біг за ним, задиханий, почервонілий, махав руками і головою, немов цілий був на пружинах.

— Nu, was ist geschehen? — спитав Герман, не можучи дочекатися від нього слова.

— Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur! — кричав вірник і не переставав розмахувати цілим тілом на всі сторони.

Герман поступив пару кроків к ньому і силувався угадати, що так зрушило вірника, звичайно чоловіка тихого і повільного.

— Ja, kommen Sie nur, kommen Sie nur! — кричав він. — Im Schacht Nro 27 hat man a Matki gefunden, a soi a Matki, — Gott gerechter!

При тім вірник брався долонею за голову, махав руками, немов показуючи тягар найденої матки, і робив різні, на вид безумні та дивоглядні рухи.

— А-ах! — вирвалося мимовільно з уст Германа. Так ось чого біг за ним вірник, ось що так розрадувало його! Герман, хоть віддавна привик слухати подібних вістей, став тим разом як вритий. Він думав, що щастя зовсім уже відвертається від нього, а воно ні. Щастя все ще служить йому, він сильний по-давньому, він нічого не боїться, нічим не потребує журитись! Що йому тепер пусте балакання глупих ріпників, що псоти сина, що грижа з жінкою! Щастя служить йому, а вони всі мізерні хробаки супротив нього, — вони мали б мати таку силу, щоб затроїти йому життя? Ні, ніколи! Не то життя, — і одної хвилі він не дасть собі замутити всіми тими мізеріями! Се нове, несподіване щастя жбухнуло, мов хвиля води, в душу Германа. Його гордість, тілько разів сьогодня понижувана різними споминками, так сильно підкопана невмолимою рефлексією, ожила, одужала наново, почала надуватися, підносити голову вгору. Йому почало здаватися, що воно прецінь нічо такого важного — се нове щастя. Щастя природа була винна йому, — хіба ж вона не знає, які контракти він поробив, кілько б він шкоди утерпів, якби вона не ставилася на час зі своїм скарбом? Вона знає се — і стає на час. Вона покірна його волі, служить йому так, як служить всякій силі. І він сила, він не потребує навіть розказувати, потребує тільки хотіти, його воля — закон природи, її сповнення конечне, як конечне сповнення всякого закону!

Гордим, смілим поступом зблизився Герман к щасливій ямі, коло котрої лежала величезна, свіжо видобута груда воску — перша з надибаної матки. Він радісним оком оглянув той скарб, між тим коли

невсипуща корба витягала догори вже другу подібну груду. З якою величною повагою Герман казав занести віск до магазину, з якою царською великодушністю обіцяв робітникам, працюючим коло сеї ями, додати до їх тижневого зарібку по гульденові! З якою щедротою він в пориві радості дав ущасливленому вірникові сейчас на місці 5 з[олотих] р[инських] надзвичайного "трінгельту". Він справді в ту хвилю був в своїх очах паном, царем многовладним, котрого слухає, перед котрим кориться не тільки весь сей народ, але і сама природа!

Сонце вже хилилося на захід над Попелівську гору. На небі не було і хмарки, в природі залягла тиша, переривана тільки гамором робучого люду, котрий розповідав собі про нинішню новину, т. є. про видобуті з ями кості Івана Півторака. Жінка Півторакова, котра робила в Германовій хаті в дестилярні, не знала ще нічо о тім і журилася тільки дитиною, котру лишила саму в хаті. Але нині не був звичайний вечір, — нині день виплати! Потомлені, виблідлі та посинілі лиця ріпників нині оживлювалися надією на той гірко запрацьований гріш: люди, що не раз по цілому дневі пс сказали й слова до других, нині ставали говіркі, жартували та запрошували товаришів на горівку. Мертвий Борислав чим ближче ночі, тим більше оживав.

Побалакавши дещо з вірником та послухавши, що говорили урадувані ріпники, Герман пішов додому, щоб прилагодитися до виплати. Його голова повна була груд воску, контрактів, векселів, в вухах пробрязкувало срібло та золото, світ цілий бачився йому огромним ринком, на котрім він єдиний праводавець, він сам бере весь зиск. Всі прикрі, важкі враження нинішнього дня щезли, мов ніколи і не бували, бо тепер, — думав Герман, — коли його щастя вернуло, коли діла ідуть добре, тепер вся тота невчасна грижа не має ніякої підстави, не має розумної причини. Вона можлива тільки в нещасті і непевності, — але не тепер. Так думав Герман і сильно в то вірив і був би непомалу зачудувався, якби хто був посмів йому сказати, що нема пана над совість, нема сили, котра б могла їй розказати. Він прецінь сам був такий пан, — він розказав, і совість з усіма своїми рефлексіями замовкла, щезла, пропала!

Прийшовши домів, він сейчас запитав, що робить Готліб.

— Спит еще, — відповіла служниця.

— А не вставав за той час?

— Ні, не вставав.

— Ну, то добре, — проворкотав Герман і пішов до світлиці, в котрій находилася каса і де мала відбуватися виплата. Була то не обширна, попросту уладжена і майже зовсім не пристроєна світлиця. Насередині стояв сильний дубовий стіл, попри стіни лавки, коло стола пара крісел, а в куті залізна, вертгеймівська каса. Герман казав собі сюди знести свої рахункові книжки і поволі перебирав в них, виписував якісь цифри на чистий аркуш паперу, часом кинув перо, походив вдовж і повперек світлиці, вор котячи та рахуючи під носом, і знов брався до книжок та до пера.

Смерклося. Надійшов вірник, і за ним лавою привалили робітники. Всі нині говорили багато, шум і гамір хвилею линув до тихої хати. Вірник почав з Германом розмову про тижневу роботу. Він нині також був розмовний і веселий. Се був чоловік відмолоду вихований на чужій ласці, відмолоду прибиваний і давлений, котрий весь свій вік прожив чужою волею і в котрого не було ні своєї думки, ні навіть (бодай на вид) своєї втіхи та своєї жури. Щастя його пана тішило його, як власне, хоть сеся утіха не випливала з якогось там прив'язання або з якоїсь любові до Германа. Герман не був йому ні свояком, ні добродієм, ні нічим, він платив йому за надзорування так само скупо, як другим за роботу, а вірник чув се дуже добре і при нагоді не міг здержатися, щоб часом не потягнути до своєї нори деякого кусничка з багатої трапези свого пана. Але при всім тім він тішився його нинішнім щастям, не роздумуючи, чому і за що. Се вже сталося йому другою натурою.

— Матію, Матію, — кликнув вірник, відхиливши двері, ведучі до сіней, — Матію, ходи-но сюди, пан кличут, а швидко!

Матій, старий ріпник, був нині важна особа між ріпниками. Ціла їх товпа, стоячи в сінях і ждучи, поки закличуть за чергою до виплати, обступила його і Митра, слухаючи їх оповідання про небіжчика Півторака, котрого кості нині видобуто.

— Говоріт собі що хочете, — кінчив він свою бесіду і, сидячи на порозі, пикав файчину на короткім цибусі, — говоріт що хочете, а я кажу все, що бідному Іванові хтось прислужився!.. Як мя ту видите!

— Як то може бути? — заганули довкола ріпники.

— Я вже знаю, що говорю, — відповів Матій, сплюнувши.

— Ба, але хто ж би то такий? — спитали ріпники. — Хіба небіжчик що завинив кому?

— Ей, де там завинив, — відізвався Митро, що стояв побіч Матія, опертий о одвірок, — але хоть би чоловік і святий був, а вороги найдутся. Чи то нині за ворога тяжко?..

— Коби так за що друге, як за лихого чоловіка, — віді звалося кілька голосів.

— Матію, ходіт сюди! — закликав вірник, підхиливши двері. Але Матій сидів недвижно, пикаючи люльку, і не чув клику. Він мовчав. Його чоло морщилось, брови стяглись, немов якісь важкі споминки пересувалися по його голові, а він силувався зібрати їх докупи і витиснути з них щось дуже важного, дуже страшного.

— Матію, чи ти оглух, чи що такого? — пищав вірник в дверях. — Кілько разів маю кликати?

Матій за гамором і задумою і сей раз не дочув жидового крику, аж Митро трунув його в плече і сказав:

— А встаньте-но, от вас Мошко кличе до пана.

— А тріс би-с, жидівська пуго! — проворкотів Матій, встаючи, дуже злий, що поклик перервав йому думання. Коли встав, то його висока, хоть згорблена стать виднілася понад всіх других ріпників. Товпа проступилася, і Матій супокійним і важким поступом увійшов до Германової світлиці.

— Мусит щось старий знати, — сказав Митро, коли вірник запер за ним двері. — Щось дуже брови морщит, видно, що то не абищо такого.

— Господь там знає! Може, і єсть що... А то чути, що він ту віддавна вже, надивився на тутошні порядки.

— Та що то з того всего вийде, — відізвався якийсь немолодий вже ріпник з .кута, — цій ту хто допімнесь за бідним робітником? От, був, жив, мучився, а відтак пропав десь, як собака, та й бувай здоров!

— Вже ви так не говоріт, — відповів Митро, — а от як Митерчуки впали були до ями, що ся була під ними линва урвала, то не з'їздила комісія? Гет випитували всіх, як то могло бути, чому ся линва могла урвати, ну, і не посадили жида до криминалу?

— Ба-а-а! — відповів ріпник з кута. — То було що інше, а се що інше. Чень же Матій сам на свої очі не видів, хто небіжчика пхнув в яму. Бо якби був видів, то чому не сказав давно? А тепер хоть би гадав-перегадав, то що з того вийде? На суді того доказати не здужає, і з цілої хмари буде пшик замість дощу!

А Маті й тим часом стояв в світлиці близько порога і розглядався довкола, немов хотячи доконатися, чи все ще на своїм місці. Вірник не

знав, пощо Герман казав насамперед закликати Матія і о чім хоче з ним бесідувати.

— Ist schon gekommen, Herr Principal, ist schon gekommen der alte Matij!

— Gut, gut, — відворкнув Герман, кінчачи рахунки, по чім обернувся до Матія.

— То ти був в ямі нині, як тоті кості найдено? — спитав Герман, відразу приступаючи до речі.

— Я, — відповів коротко Матій, немов віддавна вже надіявся такого питання.

— Я чув... що ти там... того... говорив другим, що ніби... ніби знаєш, хто то був такий?..

Голос Германа був якийсь непевний, він чув, що в його нутрі щось буриться.

— А знаю. То був робітник Іван Півторак, що два роки тому десь подівся, лишивши жінку з дитиною.

Виговоривши твердим і різким голосом сі слова, Матій озирнувся на вірника. На вірнику лиця не було, стояв блідий як крейда, коліна замітно дилькотали під ним, — здавалося, що туй-туй упаде.

— А ти почім то знаєш? — питав далі Герман, поволі і досить супокійне.

— Я пізнав небіжчика по перстені, що був у него на пальці.

— То ти знаєш напевно, що то той Іван, можеш присягнути на то?

— Можу сто раз, не раз.

Герман задумався. Матієва твердість почала його мішати. "Прийдеся тягатися на судах, — подумав він собі. — Яким способом чоловік в яму упав? Певно, неосторожність! Лихо, треба кару платити, клопіт!" Роздумуючи ее, Герман дивився на Матія і замітив на лиці його щось таке, немов старий ріпник не досказав всього.

— Що? Може, маєш єще що сказати? — спитав Герман, зачудуваний таємничим виразом Матієвого лиця.

— Та я... — почав непевним голосом Матій, — я... би пану сказав ще пару слів... ні, я хотів би дещо розпитати, але...

— Питай, що там такого, чому не говориш...

Матій не відповідав, тільки дивився на вірника. Герман порозумів, що Матій хоче з ним говорити в чотири очі.

— Geh nur a bissei weg, — сказав він до Мошка, не дивлячись на нього. Мошко затрясся. Бачилося, що в нього нема й на тілько сили — кроку зробити війненим голосом він промимрив:

— Warrrum kann er... auch so... nicht?

Герман напруго озирнувся, зачувши той здавлений, уриваний голос. Що сталося з Мошком? Що значить тота його смертельна блідість, тота дрож, тото помішання? Герман сидів як вритий і чудувався.

— Ja, aber was ist dir? Bist du krank?

— O ja... ja... ja... hab mich erkdl... tet, — пролепотів вірник, забуваючи о нинішній спеці.

— Erkdltet? — замітив спроволока Герман. — No, no, geh und schlaf dich ausi

— Abe... be... ber bitte, ich ka... ka... kann noch... vielleicht... wozu bra... brauch ich gehen?..

— Ich sag' dir du sollst gehen! — скрикнув гнівно Герман, котрому ставало чимраз прикріше і моторошніше слухати того гробового, тремтячого голосу. Вірник, тривожно обзираючись, вийшов. Матій пильно слухав цілої розмови, пильно дивився на кождий рух, на кождий поступ вірника. Лице його ставало чимраз сумніше, чимраз більше понуре.

— Ну, що маєш питати? Говори! — сказав Герман по його відході.

Матій підійшов ближче і сказав притишеним голосом:

— Коби-но пан подивилися до своєї книжки, як там записано, до якого часу робив Іван Півторак у пана?

— А нащо ж тобі тото? — спитав зачудуваний Герман.

— А так, я прошу.

Герман заглянув до головного журналу і до робітницького каталога.

— До осені, десь так... тиждень по покрові.

— Як, як? — спитав Матій. — Тиждень, кажете, по покрові?

— А так, покрови було в суботу, — ось туй записано, — а він ще другу суботу виплату взяв за цілий квартал, 75 ринських.

— Виплату взяв? — скрикнув Матій, але сейчас успокоївся і тихіше сказав: — Гм, тиждень по покрові. А яєго на самої покрови послідний раз видів.

— Де?

— В трахтарні, у Кирницького, як ся напивав з одним чоловіком.

— З ким?

— Я вже і забув... Але що то значит, — пропало! Мене тогди були троха потовкли п'яні ріпники, і я дві неділі пролежав без пам'яті, — відтак чую, вже Івана нема, пішов десь, кажут, світами.

— Ну, але що ж з того всего, до чого ти мене питав?

— Та так, але я гадав...

— Що, що?

— Та нічо, нічо. Щб я, дурний хлоп, можу гадати? Перепрашаю пана!

Матій, сказавши се, скулився, згорбився і відійшов к порогові, а ціле його лице виражало один великий жаль, одне велике розчарування. Герман не допитував його далі, бо знав, що не доб'ється нічого більше від старого, і, не тратячи часу, розпочав виплату...

— Щось-то з нашим паном немалого мусило статися, що забув мені урвати зо ш у с к у!

— Певно, ся зажурив, що тоті кості видобуто, бо то зараз комісія. Може, ще деякий клопіт, та й вже ему ся всего відхотіло.

Так балакали ріпники, розходячися на свої помешкання або по шинках. Такого щасливого вечора вони віддавна не затямили, і для того пішли між ними різні догади про тоту незвичайну доброту пана. Навіть тоті ріпники, котрим Герман нині обіцяв обривок і котрі за то вже немало його наклялися, вийшли зачудувані і вдоволені від нього — о обривку не було і згадки. Деякі ріпники, вийшовши від виплати, почали обзиратися за Матієм, почали допитуватися за ним, але його не було, ніхто навіть серед загальної сутолочі не завважив, куди він подівся. І про вірника Мошка було немало бесіди: всі виділи, як він вийшов з Герма'нової "канцелярії" блідий, дрижачий, змінений і як, обзираючись та поставкуючи щохвилі, поволікся долі улицею. "Що ее все значит? Що сталося?" — допитували самі себе ріпники і ламали собі голову над тим дивом, але ніхто не міг вияснити всього надокладь.

І дійсно, на вид могло бачитися, що Герман подобрів, хоть, кажу, тільки на вид. Хто би був пильно придивився його рухам, виразові лиця і цілому захованню під час виплати, той би був замітив багато дечого, але найменше доброти. Ні, се не була доброта! Тото отупіння і отуманення, тоті непевні рухи, тоті часті переливи виразу лиця, тота задума і видима боротьба з собою, тота дрож його рук, тусклість очей, натуга цілого тіла, з якою він держався просто, той прибитий, якби уриваний голос, — все то значило щось зовсім іншого, ніж доброту. Якісь темні чуття будилися в Германовій душі, клубилися і перли на світ, підмулювали його силу і гордість, — а Герман з крайньою натугою давив їх, здержував, не давав їм запанувати над собою. Він сам не знав ще ясно, чого йому хочеться, але чув якусь непевну тривогу перед всім і перед кождим. Особливо страшила його наступаюча ніч, якийсь голос шептав йому, що вона не мине для нього добре.

— Тьфу, лихо якесь! — прошептав сам до себе Герман, коли виплата скінчилася і робітники розійшлися. — Я якийсь слабий, — то, певно, щось ми недобреї Треба завтра вертати до Дрогобича, бо ту, в тій проклятій

ямі, годі видержати. Десь на кождім кроці тобі дідьча мати пхає всяку погань перед очі! Але що все мене нині так дразнит, так допікає? Я, певно, дуже хори й! Треба буде зараз завтра піти до доктора, — то єдина рада!

В тій хвилі прийшла служниця і покликала його на вечерю. Герман звідався, що робить Готліб.

— Спит, ще від обіду ні на хвилю не будився.

— Може би, єго збудити до вечері? — спитав Герман.

— Та нащо? Він і так утомився, нехай відпочине. А якби збудився вночі і захотів їсти, то я ему лишу вечерю!

— Нехай і так буде! — сказав Герман і пішов вечеряти, все ще роздумуючи над тим, що таке з ним сталося і що би йому робити.

IV

Ніч. Звізди горять та мнгкотять над сонним Бориславом. Холодно. Воздух прочистився, прояснився, ген на далеких тустанівських пастівниках залягала мряка. Гори дрімають в тіні, крізь величну тишу, не переривану гамором людської недолі, чути тільки глухі, неясні прориви якогось глибокого, таємного шуму, мов дихання сплячої природи.

Герман спав твердим сном, уколисаний не так супокоєм думок або утомою по дневній праці, як радше ситою вечерею, котру залляв порядною порцією різних упоюючих напитків. Герман не любив упиватися, але нині прецінь треба було покріпити свою силу, треба запити щасливу нахідку нової матки, треба, впрочім, "заморити черв'яка", що без перерви вився в його нутрі, без перерви шпів і прожирав його супокій. Сідаючи до вечері, він почув якусь таку спрагу,

що тяжко йому навіть було діждатися, поки служниця не попринесила наладжені з Дрогобича бутельки з вином та різними лікерами. Чим більше Герман пив, чим швидше грала в нім кров, чим скорше шибали різні думки, — тим більше чув потребу нового жару, забуття, розплинення в ніщо, щоб тільки те розплинення було любе, лагідне, легепьке... Його лице палилося кров'ю, очі блищали, руки мимоволі підмітувалися на столі, язик починав лепотіти щось без зв'язі і мислі, — служниця ледве-ледве завела його до його кабінету, де вперед ще приладила і постелила була ліжко. Затонувши в пухових подушках, Герман ще хвилю обертався, лепотів, силувався навіть думати, але в його голові все помішалося, все гнало і перло кудись, мов вода через лотоки, коли одним разом повіднімати всі слюзи і всі затвори. По хвилі він утих і заснув мертвим сном.

Але ніхто се казав, що Герман спить, що Герман п'янийі Ні, він зовсім не п'яний, він не спитьі Може бути, що колись... Він нагадує навіть, що був такий вечір, він пив багато, напивався жару і отяжів. Але тепер він легкий, такий легкий, що летів би десь вдаль, в той синій, усміхнений безмір, що над ним так любовно мріє! Він тепер щасливий, зовсім щасливий, яким ще ніколи не бував! Довкола нього зелень, цвіти, криштальні води, вдалі фантастичними контурами рисуються рожево-червоні скали, — ох, се не Борислав, се не та западня проклята, що душила його затхлим воздухом і заморокою! Тут чисто, ясно, весело, — ох, як веселоІ Герман віддихає повними грудьми, легкими скоками, мов серна, проходжується по цвітистих лугах, топче запашні цвіти, котрі, настоптані, ще краще пахнуть і звучать, так любо, солодко звучать, що його хватає за серце. Де він... де він чув тоті звуки? Не може нагадати...

— Щастє, се твої звуки, твій запах, твій погляд в тій зелені, в тім чистім лазурі, в тих чудних_ горах, потоках, дубровах! Щастє — ти моє! Ти віддалося мені, як любка свому милому, ти відкрило мені своє лице, подало мені свою руку, я держу тебе сильно, сильно! Я пізнаю тебе, чую віддих твій глибоко в серці, чую, як тепло розгріває мою кров, і она, звенячи, мов срібло, біжит ясними стругами по моїх жилах! Щастє, ходи в мої обняття, віддайся мені зовсім, навіки! Я сильний, молодий,

хороший, я хочу жити, любити, хочу розкоші, супокою, запаху, утіхи! Ходи до мене, я твій навіки!

Який легкий, який свобідний Герман! Яким солодким, чарівним а сильним голосом прокликав він свою сю пісню, се закляття! Гаї, дуброви, ріки, і гори, і небо синг, і цвіти пахучі — все, ціла природа звенить, гомонить відголосом його пісні Кілько солодощів ллється з кождого слова, з кождого тону! Як розкішно дихається тутка, — ні, розкіш хвилями ллється в його грудь, розширює її до безміру... Він простер руки широко-широко над околицею. Він улетів над нею, мов огромний орел, а навстрічу йому з всієї природи гомонить:

— Щастє, я твій, я сильний, молодий, хороший, я хочу жити, любити, хочу розкоші, утіхи! Щастє, ходи в мої обняття! Щастє, віддайся, віддайся мені!

Безмірну, велетну силу чує в собі Герман! Він обняв раменами цілу околицю від краю до краю. Грудьми приляг дэ її розкішної груді і лиш дивується, як він вперед не знав сього. Він п'яний з розкоші, притискає любку до груді, пестить її, наливається її теплом, її силою, любується нею, як забавкою, молиться до неї, як до бога! Вона для нього все, він нічого не бажає, посівши її, — бо тепер ніщо не може розірвати його з нею. А вона з божеським усміхом на лиці глядить йому в очі, тає в його огнистих обняттях, слабне, в'яне, тає... Се пароксизм любовної розкоші, се зеніт щастя навіть для щастя самого!..

— Любко, ти богиня!.. Ти вічна, безсмертна, правда? Що за усміх, що за голос, тихий, розкішний:

— Так, я богиня, я вічна, безсмертна, — я твоя. З яким жаром Герман притис до себе безсмертну любку! З якою силою, з якою жадобою п'є він її огнисті поцілуї! Більше жару! Більше огню! Більше розкоші! Хвиля така — то вічність! Ще, ще!.. Він тратить пам'ять, жар перемагає його, котиться потоками лави по його жилах, не дає думати. Він весь тільки

одно чує — і очі зажмурив, щоб тільки повніше, безконечніше вливати в себе розкіш всіми порами тіла.

А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях... Пахущі цвіти зів'яли, потоки повсихали, мов від спеки. Але він сього не бачить, не чує, а чує тільки одно, як жар, сила, живість у нього чимраз більшає, росте, змагається, немов переходить від неї до нього. І чим сильніші стають його мускули, чим швидше котиться кров в його пульсах, тим і обняття та поцілуї його стають сильніші, тим більше жар обнімає всю його істоту.

— Ти вічна, безсмертна, ти моя! — шепче він. А вона тає, слабне, в'яне в його обняттях. Не має сили, щоб промовити слово, не має сили, щоб усміхнутися. Вона тільки слабо, солодко дише в його обняттях, чимраз слабше, чимраз повільніше. Рожеві гори почорніли, мов уголь, небо ясне, лазурне померкло, поблідло, почорніло, країна щастя щезла, мов хмара, мов привид. Поволі, поволі сива мряка, удушлива, густа, почала залягати довкола. Повінуло холодом, і послідні сліди щастя забрав з собою той перший холодний повів. Герман ще лежав в безпам'яті, ще був велетом...

— Любко, любко, ти моя, правда? — шептав він. Але в тій хвилі знов повінуло холодом, острим, пекучим, і він стрепенувся, — замість вічно молодої богині побачив чорного, страшного трупа! Він чув, що жар страшний горить в його крові, розсаджує його груди, але довкола все було холодно, гидко, мертво...

— Щастє, щастє, де ти? — кликав він в страшній тривозі та розпуці. Ніхто не відповідав.

— Га, ти покинуло мене, ти відвернулося від мене, — скрикнув він. — Та годі, ти мені не уйдеш! Я сильний, у мене в крові цілі вулкани огню, я здужаю дігнати, зловити тебе! Ти не уйдеш мені, ні, ніяким способом!

І він пускається скаженим бігом кудись в темну далечину, не бачачи, куди і за чим. Його сила росте , але він чує, що нема вже у нього такої легкості, як вперед. Він не може свобідно знестися вгору, мов орел, не може ясним поглядом переглянути всю землю, щоб добачити, де окрилося щастя. Його гарячий, важкий віддих уноситься перед ним, мов хмара, і затемнює його погляд. Залізні, сильні його мускули м'якнуть, стають звичайним людським тілом, хоть утоми ще в них не чує. Він летить без упину. Околиці мигають перед ним, мов образки, ріки блискають, мов перлові шнури, що прикрашують землю, але не спиняють його в тій скаженій погоні.

— Щастє, де ти? Куди ти сховалося? Ти пречінь віддалося мені, ти моє!.. — але відповіді нема.

Мряка — він кидається в мряку, мов блискавка. Холод — він розжарює своїм огнем усе довкола, мов розпечене залізо. Дерева хиляться, куди він пройде, трави в'януть, цвіти перегоряють на уголь. Але він не питає, він летить далі, він знає, що мусить дігнати щастя!

— Стійте, пречудні привиди! — кричить він, знемагаючи. Жар його почав остивати, в тілі чутна утома, в крові холод.

— Стій, щастє, ти пречінь моєї.

І воно стало. З густої памороки виринає країна — хороша, блискуча, зелена. Де він бачив таку країну? Се не тота, де вперед заблисло його щастя. Се не тота лагідна, люба ясність, не тото синє небо, не тоті рожеві гори, не тоті цвіти пахучі. Тут небо ціле горюче, червоне, мов луна безмірного пожару. Тут гір нема, тільки море зелені, темної, твердої, острої, а береги того моря — то густа паморока, що хмарою зноситься над лісом високого гінкого бадилля. Тут дубров нема, лиш одинокі групи високих стрімких пальм з вінцями огромного листя, котре махається в воздусі власною силою, мов крила вітряка. І потоків сріблистих тут нема, тільки далеко десь чути шум водопаду, і в

гущавині бадилля скомлять тигри та ричать носороги. Де він бачив, де він бачив сю околицю? Чому вона видається йому такою знайомою? Чому сум якийсь збирає його, коли ступає по тій горючій землі, по тих острих, тернистих листях? І запаху любого не чути, тільки вогкі повіви гнилизни. Де він? Куди занесла його погоня за щастям?..

Тривожними, дрижачими ногами ступив кілька кроків наперед. Чує — шорох між високою травоюі Се переполошена його приходом газель зірвалася зі сну і зручними скоками погнала далі і щезла. Але Герман уже не думає, де він. Якась дивна сила здавлює його мислі. Жар якийсь палить його, мов хто огнем обложив, а пречінь на чолі виступає холодний піт. Він спішить наперед. Он група пальм запрошує його до себе своєю тінню, своїм товстим зеленим листям, що без вітру раз в раз шевелиться, мов огромні вахлярі порушані невидимою рукою. Він так спішить до тіні, такими любощами наповняє його думка про спочинок, так заманчиво манить його листя!..

Ось він під пальмою, в холоді, коло живого, журчачого джерела.

Але нараз — крізь темну зелень мигнула різнобарвна блискавка, — Герман почув тільки, що вона мигом повалила його на землю. Він обезумів від страху і болю. Одну хвилю не знав, що з ним сталося. Але коли оглянувся, то побачив, що страшенний вуж, той сам Boa constrictor, що у нього був намальований і котрим він не раз так любувався, — обкручував його своїми дужими залізними скрутелями. Ах, що се він зробнві Пощо ішов в прокляту тінь!.. Герман чув, що його смерть близька. Скорими рухами вуж обвивався круг нього і придавлював його заразом до пня пальми. Холод від тіла гадюки доходив йому до кості, морозив смілість і силу, — він не міг ні крикнути, ні утікати, пі боропптпся. Його ноги вже були обпутані і здавлені, мов кліщами. Скрутелі доходили вже до грудей, до шиї. Германові спирає дух в груді, — він чує, що вуж обмотав його доразу, він бачить його голову, його страшенні, демонічним блеском, злорадною утіхою граючі очі якраз против свого лиця, погляди їх стрітались, і Герман помертвів. Мов ледовими ножами запоров його в груди той гадючий погляді Ось паща

змії рознімається широко-широко, мов кровава пропасть, і Герман бачить, як під блискучою лускою корчаться залізні мускули гадюки, щоб послідній раз здавити свою жертву, щоб подрухотати їй кості. Він чує страшенний тиск, лютий біль... Його очі рвуться наверх, створені уста харчать, тіло холоне і мертвіє...

"О розпуко! Чи так суджено мені гинути, марно гинути? Щастє моє, чи ти ж мене сюди завело?.." Ся думка промигнула йому через голову в тій страшній, послідній хвилі. Червоні колеса закрутилися перед його очима, заливаючимися кров'ю... Ще хвиля, ще один стиск... Але ні! Герман зібрав дослідні остатки сили... ні, не зібрав, бо свідомість відбігла від нього серед страшного стиску. Сам його організм пруднувся в послідній натузі так сильно, так нагло наперед, що скрутелі пустили, звільніли, обсунулись, і Герман, доразу пробуджений, зірвався на рівні ноги, держачи, в судорожно затиснених руках... що? кого?..

— Прокляте на тебе, — не вдалось!.. — прохрипів над ним лютий глухий голос.

Але Герман в своїм нелюдськім зрушенні, не можучи прийти до повної свідомості зі сну, страху і болю, зібрав всю свою силу і з найбільшим зогидженням кинув до підлоги тото холодне, звиваючеся, ціпке тіло, ,котре держав в руці. Грохнуло, мов огромний тягар, зойкнуло, мов конаючий. Сесі два рівночасні і рівно страшні голоси протверезили Германа. Він скочив в одній хвилі з ліжка, черкнув сірником по стіні і засвітив свічку. Що эа вид показався йому! На підлозі лежав його Готліб з окровавленою головою... Він вився і харчав в страшнім болю, але з очей його ще не сходила тота затекла злоба, тота ідіотична ненависть, котра блискотіла в них ще в полуднє, скоро прийшов до батька. Герман став над ним, мов оглушений. Він мимоволі глянув в дзеркало і, побачивши себе, залякся. Його лице ціле посиніло від страшного здавлення, білки очей залиті були кров'ю.

— Ти що робиш, вироде? — спитав Герман по довгій мовчанці, під час котрої Готліб все ще лежав на землі з затисненими зубами і часом

тільки кидався судорожно з болю. — Ти що робиш? — питав далі Герман глухим дрижачим голосом. — Чого хочеш?

— Прокляте на тебе, — прохрипів ідіот. — Грошей хочу, давай сюди!

— Грошей хочеш? А за що? Нащо? Ти чим заробив на гроші? Ти, може, томився на них ціле житє так, як я? А тепер ще батька берешся мордувати, вироде!

— Давай гроші, то ти дарую житє, давай!

— Най прокляте Єгови спаде на твою руку, котра піднялася на батька, і най она всхне, як суха тернина!

Готліб страшно захарчав, хотів зірватися на ноги, але не мав сили і покотився аж до ніг Германа. Лице його було страшно бліде, він почав кричати з болю. Германа прошиб той крик до глибини, він кинувся до сина, щоб зав'язати йому рану, але Готліб почав битися о підлогу, кидатися і кричати, щоб батько не дотулювався до нього.

— Пусти мене, не хочу твоєї помочі!

Надбігла служниця, збуджена гамором, і остовпіла з ляку.

По довгім шамотанні Готлібові зв'язали хустками руки і ноги, відтак обмили і перев'язали рану і поклали, втомленого, охриплого, ледве живого, на ліжко. Він ще хвилю кричав, але, ослаблий до крайності, заснув швидко, мов дерево.

Служниця пішла, дрижачи зі страху і зачудування і не знаючи, що се все значить, що сталося з Германом і його сином. А Герман лишився сам в своїм кабінеті.

Все, що сталося після страшної хвилі його пробудження, тривало так коротко, минуло так нагло, було таке незвичайне, несподіване, неприродне, що Герман довгу хвилю стояв серед кабінету, важко дишучи, без руху, без ясної думки. Він силувався пригадати і роз'яснити собі все, що сталося з ним через тих кілька хвиль, але ясність і споминки приходили так поволі, що довгий час, видячи його стоячого, можна було думати, що се камінна статуя, а не живий чоловік.

Поволі-поволі Германові прояснювалося все діло і ставало перед ним в цілій страшній правді. "Мій син перший бажає моєї смерті. Ненавидит мене люто, завзято, як найгіршого ворога! За що? Чи на то ж я працював весь вік, мучився, ссав, дер, щоб тепер не ^бути безпечним свого житя навіть перед власною дитиною? А моє щастє, котрим я так славився, — де оно? Коли в житю я зазнав єго? Хіба тогди, як ще малим хлопчиною їздив на онучкарськім візку?.. Боже, боже! За що ти покарав мене багатством? За що, за які гріхи затроїв мою кров горющою жадобою грошей?.."

І Герман в скаженім болю грозив небу, зайнявся з всього, мов дитина, зайнявся перед послідним зерном людської натури, котре ще остало в нім, неперепалене забійчою золотою гарячкою. Але чим більше зайнявся, чим більше кляв, тим тяжче ставало йому. Він не міг зразу переглянути всієї незміримої пропасті недолі, пониження і одичіння, в котрій тепер нараз побачився. Аж тепер звиняючись з всього сам перед собою, він розрив всю погань, яка нагромадилася здавен-давна в його житті, аж тепер побачив ясно причину всього того, що мучило його і гризло. Якими огнистими палящими буквами виринали записані глибоко в його серці вічні закони братолюбства, чесноти та рівності з всіми людьми! Яким безмірним докором гриміли тепер до нього всі суспільні рани, всі пута та тягарі життя людського, котрих він досі так мало чув, про котрі навіть не думав ніколи! "І ти причинився до збільшеня тих ран і доложив свою часть до сего тягаря, що давит братів твоїх!" Суспільна борба, про котру одні балакають з нуди, другі для зиску, треті з ненависті до всього, що людське, чесне, природне, — стала лицем к лицю перед Германом перший раз тепер, в страшній хвилі найбільшого

збурення духового, найбільшої тривоги, найтяжчого сердечного болю. Тепер аж поняв він ясно все, що досі морочилося йому, мов сонні привиди. Тепер поняв, чому його серце щеміло не раз в часі найбільших спекуляційних удач, чому грижа якась, якесь невдоволення лягало на його серці за кождий раз, коли по обрахунку з робітниками зрахував докупи тоті надвишки, котрі поуривав їм із тої нужденної заплати, за яку вони ставали у нього на роботу. Тепер аж поняв Герман, який страшний він переступник, він, котрий довгі літа добивався слави твердого, холодного Geschdftsmann-a, котрий гордився нею, мов найбільшою чеснотою, гордився безсердечністю та нелюдськістю! Але, пізнавши і понявши се, яким же нужденним, слабим, нещасливим почувся Герман! Хіба ж він сам, з власної злої волі став недолюдком? Ні, він мусив ним стати, ступивши раз на прокляту стежку, мусив зайти до тої цілі, до котрої зайшов! Мусив! Він пречінь був зразу бідним л и б а к о м, він бажав вибитися з нужди, бажав щастя, а щастя — весь світ каже — в багатстві. І того щастя бажав він і бажає донині, за тим щастям гнав найпростішою дорогою. Ба, він не міг спинитися, не міг вернути назад, його перли наперед другі, ціла товпа подібних до ньогої Що ж він тому винен, що дорога кінець кінців завела в пропасть?.. Але хто ж винен? Герман не міг на се відповісти, йому мішалося в голові. "Хто винен моїй нужді, моїй грижі?.. Хто немилостивою рукою пер мене чимраз далі, чимраз швидше, хто засліпив мої очі, щоби-м не бачив нічого, а поки не буду на дні безвихідної пропасті? Хто се такий? Хто се такий?.."

Герман боровся з думками, напружався, але не міг найти відповіді. Його очі почали без цілі і виразу блукати довкола по кабінеті, перебігати з предмета на предмет. Нараз зупинилися і впилися в одно місце — в образ на стіні, в той сам образ, що нині рано визвав цілий ряд споминок в думці Германа, а вночі оживився в такий страшний спосіб. Герман замер на місці. Вся тривога, весь забобонний страх, що нині потрясав його душею, віджив тепер в одній хвилі і витиснув смертельний піт на Германовім чолі. Яким лютим поглядом дивився на нього вуж! Се той сам погляд, котрий в сні заморозив всю кров в його серці! Як блищала до світла різнобарвна луска на тілі гадюки! Се тота сама луска, те саме тіло, що дотикалося його в сні, котрого страшний стиск передавлював

його тіло до кості, запирав йому дух в груді, висаджував очі з голови! О, так, се той сам вуж! Його сон триває далі! При меркотячім блискоті свічки Герман бачить виразно, як вуж росте, рушається, гіростується, підносить голову догори, закручує хвостом широчезні колеса, все ближче, все ближче до нього!..

Га! Що за думка блисла нараз у Германовій голові! Се не вуж, се безмірно довга, зросла докупи і оживлена чарівною силою зв'язка грошей, срібла, золота блискучого! О, так, се певно так! Хіба ж весь блеск, що б'є в очі від вужевої луски, — хіба ж ее не блеск золота та срібла? А сесі різнобарвні латки на нім, хіба се не різні векслі, контракти, банкноти?.. О, се певно, се не вуж його обводив своїми велетними звоями, а його власне багатство! А як злобно, як люто глядить на нього зачарована потвораї Вона певна своєї добичі, вона знає, що її металевим перстеням, її горючому блескові ніхто не уйдеї Вона знає, що найпевніше не уйде їй Герман, бо він на дні пропасті, він жертва розпуки, — й вона, вона завела його сюдиі

Герман все то порозумів в одній хвилині безмірної тривоги. Він заревів, мов ранений звір, аж вікна задзвеніли від його реву. Він чув, що сеся одна думка валить в порох, в ніщо його цілого враз з його життям, надіями та планами, — його прошибло таке саме чуття, якого мусив дізнавати чоловік, котрого заживо четвертують. Зажмуривши очі, він в скаженій безпам'яті кинувся наперед, горі стіною, вхопив проклятий образ і гримнув ним до землі щосили. Золочені рами розпирслися на боки з лускотом, — але Герман не отямився. Він скочив на полотно, і, мов безумний, почав топтати його, плювати на малюнок, здряпувати фарбу нігтями, а далі, приступивши один кінець ногою, хопив за другий і роздер на два кусні, зім'яв їх в клубки і кинув геть, через вікно. Він був немов в пароксизмі, — груди підносилися і опадали швидко, кров стукала о пульси, і перед очима все крутилося, мішалося, щезало. Він убрався і, мов гонений, вилетів на улицю.

Була північ. Прозірчасті клубки хмар надтягали поволі зі сходу і густою чередою залягли вже більшу половину неба. Крізь невеличкі

відступи між ними виднілося темне, глибоке дно неба з блискотячими звіздами. Холодний вітер потягав від Губицького лісу. Німі кошари бовваніли в сумерку своїми кінчастими, острими контурами, мов огромні, остро завершені стоги сіна. А нижче, над землею, все тонуло в глибокій пітьмі поміж чорними сугорбами. Тільки улиця ширшала перед Германовими очима, мов розбурханий і разом замерзлий потік болота. Покрай неї, над ровом, ішла вузенька, утоптана стежка для пішоходів. Герман поквапно спішив нею наперед, спішив, не думаючи куди і за чим. Його гнало щось з дому, йому важко було добути ночі в тій заклятій хаті, і він ішов наперед долі Бориславом, немов утікаючи перед чимось, немов кваплячись до якогось важного діла.

— Gott's Fluch ьber mir! Gott's Fluch ьber mir! — воркотав він, нагадуючи кроваве, нам'етністю, ідіотичним бішенством викривлене лице Готліба, і мимоволі приспішував ходу.

Сонний Борислав розкинувся круг нього, мов озеро болота, глини, брудних хат, магазинів, фабрик, недолі і муки. Він знав добре, що вся тота різнородна маса тепер лежить мертва, понята глибоким сном, — а прецінь холодний вітер, що віяв йому просто в лице, так сильно і так болісно разив його нерви, що перед ним немов все довкола колисалось, гойдалось, розрушувалось. Той мертвий Борислав, котрого всевладним паном, царем він був перед кількома годинами, тепер, бачилось, повставав проти нього. Доми заступали йому дорогу, ями, мов створені смочі пащі, показувалися перед його ногами, а з тих ям, із страшенної глибіні, чути було роздираючі зойки, прокляття і крики смертельної розпачі та муки конаючих. А заким Герман міг отямитися, привиди щезали, лишаючи тільки в серці його ледоватий холод тривоги, мов застромлені стріли.

— Gott's Fluch ьber mir! Gott's Fluch ьber mir! — проворкотав він, і поперед його очі з перераженою живістю перемигнув і цілий кістяк Івана Півторака, — ба, йому здалося, що Іван стояв ось тут перед ним, насеред дороги, і грозив йому своєю костяною рукою. Тут його думка, що серед усієї тої тривоги шибалася та мішалася, мов птах в самотріску,

опинилася на однім предметі, чепилася його, мов потопаючий слабої стеблини.

Що сталося з вірником, що так раптово поблід і послаб, почувши оповідання старого Матія? Чи дійсно ся слабість прийшла так, сама з себе? Чи, може, вірник почувається до чого злого? Пощо Матій питався, коли Іван відійшов від роботи? Чому не хотів говорити нічо більше?.. Сесі мислі насувалися тепер Германові до голови з далеко більшою силою, ніж при виплаті. Він силувався занятися виключно тим ділом, не тикаючим просто його самого, щоб хоть трохи забути все то, що давило і палило його мозок. Він з гарячкою якоюсь почав думати о смерті Івана Півторака, розбирати і розважати всі обставини. Іван мав думку — заробити тілько, щоб міг в Тустановичах купити собі хату і кусень поля, і для того не брав щотижневої виплати, але, жиючи враз з жінкою, обходився дуже скупо її власним зарібком, а свій щадив. Нараз Іван пропав десь, а коли його жінка прийшла до Германа допоминатися грошей, що зароби з її чоловік, то Герман увидів, що в книжці видатків стояло виразно записано його власною рукою: "Взяв дня того і того всі гроші". Але Герман дармо напружує свою пам'ять, щэб пригадати собі, чи він платив коли сі гроші Іванові на руку. Можа бути, що Іван взяв їх через руки вірника, як се не газ ріпники роблять. Але що ж виходить із цього всього? Нічого, поки не возьмем на увагу блідості та слабості вірника при оповіданні Матія. Так се значить тоді, що Германів вірник або сам пхнув Івана п'яного до ями, або знав о тім і, може, поділився грішми з забійцею?.. То певна річ, що при трупі не було ніякого сліду грошей. Ах, а Матій же казав, що па покрови бачив, як якийсь чоловік пив з Іваном. Хто був той чоловік? Чому Матій не хотів сього сказати?.. В тім щось мусить бути!..

Такими невеселими думками занятий, ішов Герман далі, щораз далі, аж опинився геть на самім краю Бориславa, де при купці стояло кілька нужденних, старих, гнилою соломою критих хаток, в котрих жили ріпники. В одній з тих хаток, що стояла коло самої дороги, ще світилося. Се світло серед загальної пітьми звернуло на себе Германову увагу. Він тихенько підійшов к хатині і заглянув крізь тісне віконце досередини.

Він не знав, хто жиє в тій хатині, і йому зовсім не йшло о то — дізнатися сього. Щось перло його придивитися, як жиють тоті ріпники дома, поза роботою, що говорять, чим занімаються. Та й того не був Герман так дуже цікавий, бо кілько ж то разів заходив він в такі хатки, кілько разів обзирав холодним, згірдним поглядом всю мізероту, котрої повні вони були від гори до споду! Але нині дивним якимось способом все, на що поглянув, виглядало для нього не так, як звичайно, — все, чого діткнувся, змінювалося в що інше, мов зачароване. Всякі найщоденніші і найзвичайніші речі показувалися йому нині з нових, невиданих досі боків, — і ось що потягло Германа під віконце нужденної ріпницької хати. Та тут ждало його ще одно, зовсім несподіване зрушення, котре мусило довершити морального перевороту в його душі, перевороту глибокого, страшного, болісного, котрий нині в нім звершався силою всіх вражень життя, наслідком всіх добрих і злих сил, котрі він в собі виробив.

В хаті, до котрої заглянув Герман крізь вікно, все свідчило о страшній нужді і занедбанні. Тісна хатина з голими, давно не біленими, закоптілими стінами подобала радше на гріб, ніж на людське помешкання. Більшу половину вільного місця в ній забирала глиняна піч з припічком, до котрого припирав дощаний тапчан, застелений соломою і накритий грубою веретою. Ог і тілько всієї постелі! Ні стола, ні стільця не було. На жердці над тапчаном висіло кілька лахів жіночих, а над тапчаном, на трьох шнурах, дощана, грубо збита колиска. Тілько всієї посуди побачив Герман всередині. На тапчані сиділа молода ще, хоть нуждою і невсипущою важкою працею страшно підточена жінка. На ній була брудна, зрібного полотна сорочка і ще брудніша мальованка, а на голові старий чепець і поверх нього надвержена дірява хустина непевної барви, з-під котрої спадало довге волосся. Вона одною рукою злегка погойдувала колиску, а другою час від часу втирала сльози, що, видно, насилу перлися їй до очей. Герман знав добре тоту жінку — то була вдова по Івані Півтораку. Перед нею, обернений до вікна боком, сидів на припічку старий Матій з невідступною файчиною в зубах.

— Ей, Марисе, Марисе! — говорив старий Матій м'яким, тремтячим голосом. — Не такого я житя надіявся для тебе та й для Івана! Та що! Не знати, чи бог не судив, чи лихі люде не дали!

Марися замість відповіді заридала вголос, захлипала, мов дитина.

— Цит же бо, — уговорював Матій, — не час тепер плакати, нічо не поможе, лиш здоров'я шкода! Тогди було плакати та кричати, коли пропав зо світу, — тогди би то було ся бодай на щось здало, а тепер!..

— Ох, господоньку мій, — зойкнула бідна жінка, — або ж я, нещаслива, знала, де він ся подів? Говорив ми, що піде до Дрогобича, а відтам до Тустанович, щоби доразу сторгувати той нещасливий грунт, потому ще десь мав піти. Що небіжчикові не кажу: "От, може би, ліпше було туй де ближче купити яку пустку, — і до роботи близько, і всьо". А він до мене: "Най мене, — каже, — бог боронит від тої роботи, не хочу єї на очі видіти! Волю з голоду гинути межи добрими людьми, косити, молотити, на жорнах молоти, що-будь робити за кусник хліба, ніж маю ту день бути, в тій западні!" Та й як пішов — і на нинішній день!

Матій порушився на своїм місці, почувши сю мову.

— А коли то було, не знаєш? — спитав він. — Коли Іван пішов?

— Та він вибрався якось вечором на самої покрови. Не знаю, казали другі, що го ще виділи у Кирницького.

— А потому чи вернув назад з міста?

— Та щось говорили, що вернув, і гроші, кажут, взяв від пана.

— А ти го виділа потому?

— Ні, не виділа.

— А знаєш допевно, що гроші відобрав?

— Знаю допевно, бо-м ще сама ходила до пана питатися. Чекаю цілий тиждень — нема. Івана. Я іду до пана, щоби бодай гроші віддав. "Що, — каже, — то ти приходиш по гроші, а твій чоловік іно що вчора ту був і гроші відобрав!" Ще ся розтріскотав па мене! Та й тілько всього!

Матій слухав тої бесіди з напруженою увагою і, бачилось, укладав щось в голові. Довгу хвилю мовчали обоє.

— Пропало! — сказав вкінці Матій, важко зітхаючи. — Нема що і згадуватиі Як му ся який лихий чоловік прислужив, то най му бог відплатит за все! Добраніч, небогої Не плач, не журися, чень-то колись бог дасть добро!

— Ой, уже! — відказала жінка, заходячися з плачу. — Буде мені добро, але аж на тамтім світі, не туї Бувайте здорові, най вам бог стократне відплатит, що прийшли мене, бідну, потішити.

Матій, не кажучи і слова більше, вийшов з хатини. Герман сховався за угол і видів ще кілька кроків, як старий ріпник ішов, розкладаючи руками та воркотячи щось під носом, немов нараджуючись з самим собою. Але швидко старий щез в пітьмі, а Герман, ввесь дрижачи з холоду і від навалу нових думок та догадок, став знов під вікно. Його тверде серце таяло на вид тої нещасливої жінки, він виразно чув, що, коли вона говорила — сльози тислися до його очей, — важкі, горющі, давно не видані сльози! Він чув і бачив аж тепер, що з нинішнім днем кінчиться для нього старе життя, а завтра настане нове. Він знав добре, що завтрашній день застане його вже зовсім не тим чоловіком, яким застав його вчора. Переворот вершився бистро в його душі, переворот глибокий і сильний. Що мало бути змістом нового життя, який мав бути його напрям, того Герман не знав, над тим не міг застановитися. Та й

що йому до того? Коли старий будинок звалиться, коли руїни згорять і спопеліють, то і новий будинок поставити не тяжко. Який будинок? Пощо? З чого? — покаже час, покаже потреба, покаже совість!

По виході Матія Іваниха, замкнувши двері, стояла довгу хвилю насеред хати, мов остовпіла. Сльози не текли з підпухлих, почервонілих очей, зойку, заводу, плачу не чути було від неї. Вона стояла нерухома і гляділа німо на свою дитину, що спала в колисці. Тільки лице її показувало, який біль лютився в її серці, як вона терпіла. Але хвиля розпуки минула, рвучою рікою вибухло затаєне горе.

— Дитино моя, дитино моя! — ридала вона, припадаючи до колиски. — Нема твого тата, не прийде вже ніколи. Л ти, біднятко, вже так красно кличеш: та-та-та! Не докличешся тата ніколи, мій ангелику милий, не докличеш! На кого ж нам тепер надіятися? Хто нам допоможе в слабості, в недолі? Хто догляне, порятує? Господи, чому лишив мене на таку тяженьку недолю!..

Хлипання перервало її завід. Дитина в колисці пробудилася від її голосу і підняла головку вгору, витягла рученята до мами.

— Та-та-та! — пролепетала дитина. — Та-та-та! Бідна вдова заридала ще дужче. Невинний, любий голос дитини різав її, мов ніж, у серце глибоко. Вона цілувала ручки дитини, обливаючи їх гарячими сльозами.

Герман стояв під вікном, мов громом прибитий. Сесь образ нужди, розбитих надій, розпуки, побіч дитинячої несвідомості, довершив того, що не довершили всі різнородні а такі сильні враження нинішнього дня. Гарячі сльози жбухнули з його очей. Його рука судорожно здавила в кишені цілу купу срібняків. Він розмахнувся і з цілої сили кинув ними крізь шибу до середини хати. Брязнуло розбите скло, дзенькнуло срібло, розсипаючись по хатині. Той брязк і дзенькіт проразив Германа не менше, як саму Іваниху. В його ухах він звучав як зойк нарікання,

розпуки та жалю. Якась дика, незнана сила повергла його, і він пустився щосили утікати горі улицею, аж земля під ним задудніла.

— Господи, що се таке? — скрикнула перелякана Іваниха, почувши брязк вибитої шиби. Вона озирнулася і зачудуваним оком дивилася на срібло, що котилося в різні сторони по хаті. Що се? Відки тот несподіваний дар? Хто змилосердився над її нуждою і таким чудним способом посилає їй поміч?.. Вона з диву довго не могла прийти до себе. Аж плач дитини потверезив її. Вона вибігла надвір, — але під хатиною не було нікого, тільки швидкий стук людських кроків по улиці показував, куди утікав Герман.

І що дальше?

Ех, милі читателі, дальше життя пішло своїм звичайним ладом, — Герман в доброго чоловіка не перемінився. Його милосердний порив під вікном бідної вдовиної хати був хвилевий; хвиля минула, і він мусив знов статися тим, чим зробило його ціле життя — холодним, безсердечним спекулянтом, не зважаючим на стоп нужди і сльози вдовині.

І Мошко став у Германа дальше за наставника, а хоть Іваниха і Матій удались до суду, щоб перепровадив слідство над винайденим трупом, то хто докаже Мошкову вину, коли його власна совість мовчить? Кого доля засудила на потолочення, той буде потолочений, ніякий суд не видвигне його, хіба він сам видвигнеться. Але се далека-далека історія.